

Ressenyes bibliogràfiques

✎ Suzanne THIOLIER-MÉJEAN, *Voici l'arbre d'amour. Nature et culture dans la poésie médiévale d'oc*, París, L'Harmattan (Méditerranée Médiévale. Dialogues Orient Occident), 2018, 470 p.

La relació íntima que uneix els trobadors i la natura és el fulcre d'aquest volum, que recull i comenta una gran quantitat de citacions que abasten des d'Ovidi fins a Paul Valéry. Després d'una breu introducció sobre el concepte de natura a l'edat mitjana (natura com a obra de Déu i, per tant, símbol per entendre'l), l'autora comença la seva erudita disquisició amb les referències a les feines del camp, que condemnen la figura del pagès, i amb una llarga presentació de l'agrimensor i poeta del s. XIV Bertran Boyssset (33–40). Tot seguit es presenten els productes de la terra, en particular el blat, i els nodriments que la natura forneix a través de la caça. El pa, el vi i la presència d'imatges que remetien a banquetes estan adequadament relacionats amb el simbolisme cristià però també amb el llenguatge eròtic, dos camps entre els quals no sempre és possible establir una línia de separació neta. Finalment, aquest primer capítol acaba amb la presentació d'alguns animals domèstics o de la granja: els porcíns, el gos, el gat i l'ase. El segon capítol s'ocupa dels animals en un sentit més ampli: en la primera part l'autora agrupa les referències als animals literaris (els dels bestiaris i de les faules), com la guineu,

el llop, l'anyell, el lleó, el lleopard, i els animals «fantàstics», o sigui, la quimera; en la segona part s'ocupa dels «animals herboristes», és a dir, de com l'observació del comportament animal va conduir l'home a generar creences o supersticions sobre alguns d'aquests, que es retroben a la poesia medieval. Els animals als quals fa referència l'autora són la mostela i alguns ocells (coloma i el cigne); el capítol es clou amb una petita digressió sobre el poder curatiu de les herbes. En el tercer capítol s'examina l'*hortus conclusus*, el jardí que, com diu l'autora, «c'est un théâtre où on met en scène la *fin'amor*» (163) i un lloc que permet fugir de la natura salvatge. Aquest *locus amoenus* prové de la imatge estereotipada de la tradició clàssica entremesclada amb el paisatge mediterrani en el qual vivien els trobadors. El jardí pot ser un lloc de joia, particularment a la primavera, però és a més un espai on reflexionar sobre la presència del mal, representada per la imatge de l'arbre dels vicis, oposat a l'arbre de les virtuts, o de la mala llavor i del mal fruit. L'autora es concentra en la presència del salze i del saüc com a símbols de la inutilitat i de l'esterilitat, per passar després a les citacions de l'«arbre» de la creu, arbre mort que dona la vida. Entre els animals que alteren l'idilli del jardí l'autora recull l'oposició entre el rossinyol i la granota, usada amb finalitats sarcàstiques, en particular per Marcabré.

La segona part del volum s'ocupa de l'ho-

me com a rival de la natura, o sigui, de l'*homo artifex*: en el primer capítol, després d'una llarga explicació sobre la història de les ciències mecàniques i de la creació d'autòmats, que va fascinar els poetes en llengua d'*oïl* i els alemanys, l'autora afirma que, en canvi, en les terres occitanes aquest tema pràcticament no és present i que l'única inspiració dels poetes d'oc relativa a les arts mecàniques o artificials prové dels àmbits de la metallúrgia i de l'alquímia, als quals dedica el segon capítol bipartit d'aquesta secció. En la primera part, l'autora presenta alguns textos alquímics occitans (l'anònim *L'obratge dels philosophes* i la *Soma* de Bernat Peyre) i intenta buscar-ne ecos en la poesia didàctica (Daude de Pradas) i en alguns trobadors, focalitzant-se en la imatge del forn en Marcoat (269-274), seguit per un excurs sobre Jean de Meun, tant l'autèntic com l'alquímic (274-281). La segona part d'aquest capítol és similar, però en aquest cas el terme de comparació és la medicina, o sigui, els seus remeis i la figura sovint negativa del metge. L'últim capítol d'aquesta part s'ocupa de la destrucció de la realitat, és a dir, com diu l'autora, de com l'imaginari poètic desconstrueix el món real «pour le métamorphoser en une image inversée de lui-même» (300). Les sèries d'*impossibilia* i la imatge de la realitat a l'inrevés són usades amb fins moralitzadors o per representar l'angoixa del poeta (com per exemple la pluja que fa enfollir), però alguns trobadors, menys interessats per l'aspecte moral, aprofiten aquests materials per donar-ne un nou significat, abolint la realitat per donar espai a la visió creativa del poeta (Arnaut Daniel) o per remodelar la natura i transfigurar-la (la imatge de la neu que sembla flors).

En la tercera part d'aquest volum passem del macrocosmos al microcosmos, o sigui, a la natura de l'home. En el primer capítol es mostra com el poeta veu en la natura un reflex de si mateix, el qual, però, provoca sovint una contraposició que es materialitza en la poesia a través del joc d'antònims, un altre recurs retòric d'origen clàssic. El poeta es troba, doncs, en un combat interior i és a la seva interioritat que ha de mirar per resoldre aquesta tensió; per això l'autora dedica el segon capítol a les metàfores relacionades amb el cos, a partir dels sentits corporals i intel·lectuals. Al centre d'aquest debat interior hi ha gaire-

bé sempre el cor, centre de tots els sentits, amb el qual el poeta a vegades estableix un diàleg que li permet una «mise à distance» (353) entre si i el que experimenta. L'autora connecta la metàfora dels «ulls del cor» i l'ús d'alguns termes propis de l'èxtasi amb l'obra d'alguns teòlegs, llegint-ho com a influència de la *schola* (tant laica com religiosa). Finalment, afirma que la poesia és l'instrument ideal per descobrir què és aquest amor, què és això que els poetes sacralitzen més que la *domna* amada. La natura de l'amor és, doncs, el tema del tercer capítol d'aquesta part, en el qual l'autora contraposa de nou l'ensenyament de les escoles laiques (de les catedrals) amb les religioses (dels monestirs), de les quals deriva, respectivament, la contraposició entre l'amor «natural», que pot conduir a la luxúria, i l'amor «cast», que és sense pecat. Aquest últim, o sigui la *fin'amor*, té una funció ètica i social, important per l'educació d'una població jove com podia ser la de l'edat mitjana, sobretot en les corts. De fet, quan aquest amor pur es transposa a la realitat (o sigui, en les *noves*, els *fabliaux* o la novel·la) les qüestions canvien, i la dama s'ha de protegir de l'acció de l'home, ha d'amagar la seva conducta i preservar la seva virtut. La *fin'amor* és, doncs, una *ars amandi*, però també una obra d'art, i els trobadors, que canten aquest amor pur, han d'investigar-lo a través d'una anàlisi interior, per fugir de les passions carnals.

En les conclusions, l'autora resumeix les línies de recerca resseguides: la natura no és només l'escenari on es representa la *fin'amor*, més aviat el poeta és un artífex que és capaç de manipular-la. Els trobadors, però, es divideixen en dos grups quan es tracta de revelar-ne els secrets, representats pels partidaris del *trobar clus* i pels del *trobar leu*. La poesia no és, doncs, només mimesi de la natura, perquè és capaç de recrear-la, i les dues són emanacions de l'amor (del Déu-amor). El llenguatge poètic permet una anàlisi interior del poeta i li ensenya a amar. La poesia és, finalment, la llum que illumina el camí, a vegades obscur, del poeta cap a la perfecció amorosa.

El recorregut que proposa l'autora en aquest volum ofereix una imatge completa de l'estreta relació que el poeta manté amb la natura. Presenta, però, al meu parer, algunes dificultats per al lector. La primera és que la disposició de les cita-

cions gairebé mai segueix un ordre cronològic i no sempre s'indica si el text analitzat és precedent o successiu als rics materials que l'autora proporciona per relacionar les citacions amb el tema analitzat. Per exemple, al capítol sobre l'alquímia (II.2.1) els materials presentats són del s. XIV, però la discussió acaba amb una referència a Marcoat (s. XI) per després tornar a Jean de Meun. A més, l'autora «s'escapa» sovint a la literatura d'*oïl* i a altres tradicions (en l'índex la llista d'autors occitans i la d'altres autors antics i medievals tenen la mateixa llargada), a vegades de manera útil per sostenir la seva idea, com quan afirma que entre els poetes occitans no hi ha interès pels autòmats ni per algunes arts mecàniques (cap. II.1, on dedica vint-i-sis pàgines a les altres literatures i, en canvi, liquida la qüestió occitana en dos), però altres vegades la utilitat d'aquestes digressions no sembla del tot clara, sobretot quan la cronologia no encaixa i tenint en compte el subtítol del volum. Finalment, un índex temàtic hauria ajudat a l'explotació didàctica d'aquest volum, tan ric en dades, explicacions i lectures del món poètic medieval.

Simone Sari

✎ Alejandro MARTÍNEZ GIRALT, *Els vescomtes de Cabrera a la baixa edat mitjana. Identitat familiar, dinàmica patrimonial i projecció sociopolítica*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2019, 582 p.

Malgrat que no manquen estudis sobre la noblesa a l'edat mitjana, hi ha un gran desconeixement sobre aquest grup social, sobretot en l'àmbit català. Plenament conscient d'aquesta paradoxa, Alejandro Martínez Giralt presenta en aquest volum un estudi exhaustiu sobre una de les nissagues més poderoses de l'alta aristocràcia catalana medieval: la família vescomtal de Cabrera.

Per dur-lo a terme, l'autor empra el mètode prosopogràfic, entès com una mena de biografia col·lectiva, en el període cronològic de 1199 a 1423. L'estudi es basteix amb documentació diversa, especialment a partir de les restes de l'antic arxiu dels Cabrera i els registres elaborats a les notaries de les seves senyories, documents procedents de l'Archivo Ducal de Medinaceli que es troben microfilmats a l'Arxiu Històric d'Hostalric. Martínez Giralt també es serveix de documentació de l'Arxiu Històric Notarial d'Arenys de Mar, de l'Arxiu Històric de Girona, de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, i, en menor mesura, de la secció «Noblesa» de l'Archivo Histórico Nacional i de l'Arxiu Municipal de Blanes.

El llibre s'articula a través de tres eixos principals: d'una banda, la reconstrucció de les accions dels Cabrera en els terrenys polític, social, econòmic i militar (capítols 1–3); de l'altra, les estratègies i tàctiques familiars de perpetuació biològica i memorística (capítol 4), i, finalment, els mitjans i els processos de creació i de gestió d'un domini propi, més o menys cohesionat, així com els diferents actors implicats, en el marc d'un canvi progressiu en les formes d'exercir el poder senyorial (capítols 5 i 6).

En el capítol 1, «Els inicis de l'allunyament d'Urgell (1199–1328)», Martínez Giralt explica com, enmig de les lluites i dels constants xocs d'interessos dels nobles contra la monarquia, a partir del segle XI una branca dels Cabrera, originada en Amat de Montsoriu, s'installà al comtat d'Urgell i assentà les bases d'una política urgellenca que duraria fins al segle XIII. Un descendent d'Amat, Ponç III de Cabrera, es casà en segones núpcies

amb Marquesa, filla d'Ermengol VII d'Urgell, la qual cosa possibilita que amb el temps el seu successor, Guerau IV, optés per la dignitat d'Urgell en estar casat amb una altra Marquesa, germana d'Ermengol VIII. Però Guerau V, fill secundogènit d'aquests, es centraria més a expandir el seu domini cap a terres gironines i osonenques. Més tard, el patrimoni va passar a una altra Marquesa, filla de Guerau VI i de Sança de Santaeugènia, casada amb Ponç Hug V d'Empúries. Les morts de Guerau VI i de la seva filla suposaren el final de l'etapa urgellenca, sense abandonar-la del tot. Prop de l'extinció biològica, heretaren els cosins més propers de Marquesa, els senyors de Montclús, la qual cosa culminaria amb l'accés de Bernat II al títol vescomtal de Cabrera.

Bona part del capítol 2, «Els descendents dels senyors de Montclús (1328–1364)», es dedica als successors de Ramon I de Cabrera, germà de Guerau VI. Sobretot s'aborda l'evolució personal de Bernat II, però també la del seu fill Bernat III. La seva participació en les campanyes reials a Sardenya i a Sicília els dotà de gran prestigi i els feu guanyar la confiança del rei Pere el Cerimoniós. No obstant això, durant la Guerra dels Dos Peres, el monarca començà a desconfiar d'ells. L'agost de 1362, Bernat III fou capturat a Miedes per les tropes castellanques i acusat d'haver-se canviat de bàndol; a més, corrien rumors a l'entorn reial segons els quals Bernat II havia planejat l'assassinat d'Enrique de Trastàmara. Pare i fill foren acusats de crim de lesa majestat i processats. La pitjor part se l'endugué Bernat II, que morí decapitat el 1364. La sentència judicial suposà la retenció del patrimoni dels Cabrera per part de la Corona i la quasi anihilació política de la família vescomtal. En aquest capítol també són posats en primer pla altres personatges que han quedat a l'ombra, com ara Ponç IV de Cabrera, germà de Bernat III, que no sobreviuria als seus pares ni tindria descendència, o l'esposa de Bernat II, Timbor de Fenollet, que va tenir males relacions amb el seu marit.

El capítol 3, «De la rehabilitació a l'empresa siciliana (1364–1423)», a part de desenvolupar una reflexió sobre el destí final de Bernat II i la desaparició del seu fill, també tracta de la manera com la família vescomtal de Cabrera aconseguí refer-se de la caiguda i rehabilitar la seva memòria. Sobretot s'hi detalla la trajectòria de Bernat IV i el

seu ascens progressiu arran de la seva implicació en les campanyes mediterrànies. Els seus serveis foren retribuïts amb la concessió del comtat de Modica, a Sicília, el 1392. L'adquisició d'un poder desmesurat a la cort reial insular provocà que fos víctima d'un procés endegat per la seva enemiga, la reina vídua Blanca de Navarra, però el canvi de dinastia al tron d'Aragó el 1412 i la revolta de Jaume II d'Urgell jugaren a favor seu i fou rehabilitat. També s'aborda la millora de les relacions amb la Corona i el procés de restitució patrimonial dels Cabrera entre 1372 i els darrers anys del segle XIV. Finalment es consagren unes pàgines a la supervivència de la família vescomtal durant l'interregne i a l'evolució dels successors de Bernat IV. Amb Bernat Joan s'inicià «l'ensorrament del llinatge», en el qual contribuïren les revoltes al comtat de Modica dels anys 1447 i 1449 i el seu posicionament durant la Guerra Civil Catalana, que li costà l'empresonament i la pèrdua del patrimoni el 1462. Les morts dels seus successors, Joan I de Cabrera i el seu fill Joan II, àlies *Giannotto*, assenyalaren la imminent extinció biològica del llinatge i l'herència familiar s'acabà incorporant a una altra família, de procedència castellana.

En el capítol 4, «La família i la perpetuació del llinatge», s'hi desenvolupen els sub processos de creació identitària dels Cabrera, que començaren per la patrimonialització del càrrec vescomtal gironí per part de la família d'Amat de Montsoriu, la seva filla Ermessenda i els seus descendents. Entre 1130 i 1190 el títol vescomtal i el «cognomen» de Cabrera es fusionaren i la família vescomtal adoptà l'emblema heràldic que els caracteritzava: la cabra.

En aquest bloc també s'hi descriu el procés de creació de la memòria de la família, que tingué lloc a partir del segle XV, quan es redactaren les primeres versions de la llegenda d'Otger Cataló, incorporades el 1440 a les *Històries e Conquestes* de Pere Tomic. Aquesta llegenda reivindicava un passat gloriós del llinatge, remuntant-lo als temps heroics de Carlemany en la seva lluita contra l'Íslam. El fet que Marquesa d'Urgell, mare de Guerau IV, fos rebesneta del Cid, també contribuï a donar prestigi a la nissaga. Tot seguit es fa una anàlisi de les estratègies de parentiu i dels diferents tipus d'aliances matrimonials, com ara l'enllaç hipergàmic de Guerau IV de Cabrera o del

seu pare Ponç III, o l'enllaç isogàmic de Ponç I d'Urgell i de Guerau V de Cabrera. Un espai és destinat a les dones del llinatge, que tenien cert poder dins i fora de l'àmbit domèstic, com ara Violant de Prades, que el 1426 figurava com a procuradora general del seu marit, Bernat Joan de Cabrera. Un altre apartat tracta de l'educació dels fills i de les filles, de les solucions successòries i de les deixes testamentàries, que sovint provocaven enfrontaments, com, per exemple, el xoc entre Ponç Hug V d'Empúries i el seu primogènit Huguet. El capítol es clou amb la viduïtat, la retirada de la vida política, la fundació de beneficis eclesiàstics i el patronatge d'establiments religiosos, com ara el del monestir de Sant Salvador de Breda.

En el capítol 5, «La configuració del domini vescomtal», són ressenyats els procediments de configuració i de redefinició dels límits senyoriais a través d'incorporacions i d'alienacions de senyories. Destaquen, a mitjan del segle XIV, les ampliacions a través de les vessants vallesanes del Montseny, axí com també per la vall d'Osor i la d'en Bas, i gairebé tota la plana de Vic. Pel que fa a alienacions, les de Brunyola i d'Anglès durant el darrer quart del segle XIII, posteriorment recuperades, o la pèrdua del comtat d'Osona arran de la sentència de 1364. També són enumerats els diferents conflictes jurisdiccionals, com, per exemple, la disputa contra els monjos del monestir de Sant Cugat del Vallès pel control de la Vall de Gualba, les discòrdies pel domini de la part alta (o «de Montcada») a la ciutat de Vic, o la pugna per la propietat i jurisdicció dels castells de Blanes i d'Argimon. A més a més, s'exposen els recursos que eren la base de l'economia vescomtal, com ara la reserva de fusta per a l'activitat constructora de les drassanes catalanes o el comerç de carbó a través del port de Blanes; el tradicional cultiu del cereal, la vinya i l'olivera, a més del conreu d'horta; la pesca i l'activitat dels molins i de les fàbregues; l'artesanía urbana i el comerç de draps i anaps a Blanes i a Hostalric. A continuació, es destina una secció als conflictes jurisdiccionals que provocà la creació del comtat d'Osona, per part del rei Pere IV, i la concessió d'aquest domini a Bernat III l'any 1356. Hi hagueren conteses amb els senyors de Taradell i amb els prohoms de la ciutat

de Vic, les quals es reactivarien quan s'iniciés el procés de restitució patrimonial als vescomtes de Cabrera, si bé aquest domini no seria recuperat. Finalment es dediquen unes pàgines a la implicació de Bernat IV en la política ultramarina de la Corona d'Aragó a partir de la dècada de 1370, i a l'obtenció del comtat de Modica i els conflictes que generà en el regne sicilià.

En el capítol 6, «Els Cabrera i l'exercici del poder senyorial», s'exposa que la família vescomtal exercia el poder a través d'un cos d'agents domèstics i de cort, les funcions dels quals sovint es confonien. Entre aquests agents són dignes de menció els veguers, documentats sobretot entre 1199 i 1333, i, posteriorment, els lloctinents. A mitjan del segle XIV el procurador general esdevindria l'oficial de cort de major rang. També parla d'altres servidors, com ara l'agent fiscal (o clavari); els agents jurídics (jutges ordinaris i notaris públics) i l'escribania pública; els castells, d'aparició tardana, que passaren de garantir el manteniment dels castells i ajuda bèl·lica a esdevenir autèntics rendistes de caire absentista; els batlles i els saigs; el corredor públic, interventor en negocis i contractes; el nunci o pregoner; i els clavaris o collidors locals, recaptadors d'impostos específics. Els vassalls, amics o altres aliats també podien ser font d'ajuda financera i política, i sovint emparentaven entre ells, com ara els Catllar o Descatllar (de la línia selvatana dels Blanes), els Cartellà de Maçanet de la Selva, els Palau de Santa Maria de Palautordera i els Torrelles de la Roca del Vallès, documentats entre 1270 i 1410; o els Bedós de Riudarenes i els Vilaba de Vilalba-Sasserra en el Vallès Oriental, a finals del segle XIII.

L'autor no només presenta els noms, els càrrecs i les dades documentades d'aquests agents, sinó que, a més a més, construeix els arbres genealògics d'aquestes famílies. Per acabar dedica una secció a la correcció de les irregularitats dels agents i a la relació entre les comunitats i els Cabrera. Els vescomtes, com a feudals dominadors, havien d'estimular la idea d'una senyoria positiva que anés més enllà del pagament (coaccionat) a canvi de protecció. Amb Bernat IV canviaria la imatge de la senyoria i es transformaria en una «ficcio de reciprocitat» que invocaria el bé comú, tant per justificar les peticions fiscals

dels senyors, com en l'intent de les comunitats de limitar les càrregues financeres.

Martínez Giralte lamenta de no haver pogut tractar de l'àmbit cultural ni de la història siciliana dels Cabrera. Aquest petit inconvenient no desllueix una de les grans virtuts d'aquest llibre, que és contribuir amb escreix al coneixement de la família vescomtal de Cabrera, amb un rigor científic i metodològic difícil de superar. Un altre mèrit destacable és que l'autor va més enllà i apunta cap a on s'haurien d'orientar noves recerques: en primer lloc, assenyala que hi ha personatges que encara esperen la seva biografia, com ara Bernat II de Cabrera, la seva esposa Timbor de Fenollet, els seus fills Ponç IV i Bernat III, o la seva nora Margarida de Foix. En segon lloc, s'hauria d'aprofundir en la fiscalitat de les diferents senyories i valorar-ne els rendiments mitjançant l'estudi dels comptes revisats pels oïdors, a més d'intentar quantificar les accions correctores sobre els abusos dels agents. Finalment caldria indagar en l'evolució de les formes d'expressió de la identitat familiar i de l'exercici del seu poder. Esperem que ben aviat aquestes línies d'investigació donin els seus fruits i es plasmin en un altre magnífic volum.

Eva Izquierdo Molinas

✎ Ramon LLULL, *Llibre de meravelles*, ed. Anthony Bonner, revisada per Lola Badia, Antònia Carré i Eugènia Gisbert, introducció de Lola Badia, Barcelona, Editorial Barcino, 2017, 610 p.

Des de 2004, l'Editorial Barcino publica una col·lecció de clàssics en rústica que inclou aquesta edició del *Fèlix* a càrrec d'Anthony Bonner. També s'hi troben el *Romanç d'Evast e Blaquerna*, edició d'Albert Soler i Joan Santanach de 2016, o altres èxits com *Per haver d'amor vida*, antologia d'Ausiàs March de Josep Pujol i Francesc J. Gómez, i antologies de Francesc Eiximenis, de Bernat Desclot, una obra d'Arnau de Vilanova i dues més de Lull. La marca de la «Biblioteca Barcino» és oferir edicions accessibles amb versions del text útils i fiables, en llengua antiga normalitzada i amb introduccions i notes rigoroses. Són versions de clàssics que cal tenir disponibles, a l'abast del públic estudiós, universitari i general. Aquesta edició n'és un exemple: ofereix el text del *Fèlix* a cura d'Anthony Bonner, així com Soler i Santanach oferien l'edició del *Blaquerna* en la mateixa col·lecció, en el context de la fi de l'Any Lull, en què van publicar-se nombroses edicions, estudis i antologies lullianes.

Al final de l'estudi introductori s'exposen les dades essencials sobre la història del text i els criteris d'edició que s'han seguit: aquesta és una versió modernitzada i revisada de la versió del segon volum de les *Obres Selectes de Ramon Lull*, editades i anotades per Bonner mateix el 1989. No difereix substancialment, tot i no ser el mateix text, de l'edició crítica del *Fèlix* de la «Nova Edició de les Obres de Ramon Lull» (volums X i XIII, 2011–2013), perquè estudia tant la branca α de la tradició (manuscrits *A*, *B*, i *V*) com la β (manuscrits *L*, *M* i *S*), a més de la traducció castellana del s. XVIII. A banda de l'actualització del text, feta principalment per Antònia Carré, i la revisió i l'actualització de l'aparat de notes per incorporar les novetats que la recerca ha aportat des de 1989, a càrrec de Lola Badia i Eugènia Gisbert, l'edició incorpora un glossari i una bibliografia. Fa palès, doncs, que una col·lecció necessària com «Biblioteca Barcino» existeix gràcies al rigor filològic de les edicions crítiques, que posteriorment permeten oferir al públic productes divulgatius d'alta qualitat com aquests, els quals conjunten

l'excel·lència acadèmica amb un format editorial a l'abast del públic no especialitzat.

L'estudi introductor el signa Lola Badia, i és sens dubte una de les grans virtuts del llibre, com ho era a l'edició del *Blaquerna* l'estudi de Soler i de Santanach. És un utilíssim material de presentació en diversos apartats que resumeix amb claredat i funcionalitat els punts més rellevants de la crítica actual de l'obra. Comença amb una presentació del periple de l'autor i la seva producció, que explica com el *modus operandi* de Llull gira entorn de l'Art, amb la producció d'obres que l'apliquen a diverses disciplines. També presenta els principals interessos vitals del personatge i passa llista de la seva obra.

Les dues novel·les lullianes són obres pensades per a consumidors de literatura de ficció, però no deixa d'imbricar-s'hi la intenció d'ordenar el coneixement d'una determinada manera i sota els preceptes de l'Art. Precisament, en el *Fèlix* s'ha dit que perd pes la versemblança narrativa del relat en favor del que representa el viatge iniciàtic d'un personatge vers la saviesa, realitzat a través de l'exercici de les potències de l'ànima. Aquesta originalitat del *Llibre de meravelles* explica la concepció lulliana d'una «nova literatura» al servei de Déu i de fer subtil el coneixement de l'home, i no pas al servei de la moral errívola de la narrativa romànica. Badia explica aquest i altres aspectes de la novel·la, com els detalls del marc narratiu i argumental de l'obra, les seves diverses parts, la centralitat del «Llibre d'home», la unitat narrativa del «Llibre de les bèsties» o la naturalesa híbrida del conjunt, entre la narració, el repertori d'exemples i semblances, i l'exposició enciclopèdica de continguts teològics, naturals o morals, a la manera d'un manual de teologia i filosofia per a laics. De fet, el *Fèlix* és una pedrera extraordinària d'*exempla*, la majoria creats *ad hoc*, que conforma un gran teixit d'unitats narratives breus amb un valor didàctic que serveixen per obtenir una revelació intel·lectual si hom hi treballa.

Precisament és aquest l'eix vertebral de la novel·la: oferir un model de saber per a laics. I per aconseguir-ho, els recursos del beat són sempre originals. El *Fèlix* és conegut per l'ús recurrent de la meravella i la semblança. La primera es fa servir com una eina moral i cognitiva que, per impacte, bo o dolent, posa en evidència

en la psique de Fèlix, i per tant, en la del lector, el capgirament de les intencions en el comportament humà, i com, en canvi, haurien de ser. Les unitats breus del *Fèlix*, relacionades amb les propietats dels exemples, tan sovint són meravelles com semblances. Aquestes també són el principal instrument retòric i dialèctic de la novel·la i constitueixen un model de resposta per analogia, dirigida a la mateixa presa de consciència que li cal al lector. Tal com Llull ho exposa a l'*Art demostrativa*, equival a un exemple o una metàfora, és a dir, una allegoria que transmet un coneixement al lector després de reflexionar-hi. En definitiva, a l'estudi introductor s'hi explica resumidament i amb esperit pedagògic el discurs que la recerca ha anat sintetitzant en les darreres dècades sobre l'obra de Llull: «El *Llibre de meravelles* introdueix el lector en l'àmbit cultural i dialèctic de l'Art sense el llenguatge formalitzat d'aparença algebraica de l'*Art demostrativa*. La correspondència entre els procediments emprats en la demostració de l'existència de Déu al capítol 1 del *Llibre de meravelles* i a la cambra AA de l'*Art demostrativa* suggereix que les dues obres van ser concebudes com dues formulacions formalment diferents d'una mateixa estructura» (40).

Aquesta edició és una baula més d'una feina ben feta durant anys, en el marc d'uns estudis historiogràfics i filològics que han donat obres de referència com, per exemple, el capítol dedicat a Llull del primer volum de la nova *Història de la literatura catalana* (Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino, Ajuntament de Barcelona, 2013), o *Ramon Llull as a Vernacular Writer* (Tamesis, 2016), tots dos treballs signats per Lola Badia, Joan Santanach i Albert Soler. Acosta al públic una versió útil i rigorosa del *Llibre de meravelles*, aquella novel·la amb què Llull va explicar com havia de ser el tarannà de l'home que, per definició, té anhel de transcendència i busca la veritat de la realitat, amb meravella i perseverança.

Arnau Vives Piñas

✚ Ramon LLULL, *Medicina de peccat*, ed. Anna Fernández-Clot, Palma, Patronat Ramon Llull (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, XVI), 2019, 394 p.

La «Nova Edició de les Obres de Ramon Llull» (NEORL) ens ofereix, des de 1990, edicions crítiques d'obres lullianes, tant d'algunes que no havien estat mai editades com d'altres que comptaven només amb edicions ja antigues i que calia actualitzar amb criteris filològics moderns, aprofitant l'accés molt més fàcil que es té actualment a les tradicions manuscrites senceres. Amb aquest nou volum de la col·lecció, Anna Fernández-Clot posa a l'abast del públic la *Medicina de peccat*, l'obra en vers més extensa de Ramon Llull. L'edició que es publica ara té el seu origen en la tesi doctoral de l'editora, dirigida pel Dr. Albert Soler i presentada a la Universitat de Barcelona, de la qual suposa una versió revisada.

Del conjunt de la poesia lulliana, els estudiosos s'han ocupat de manera preferent de les composicions que, com el *Desconhort* o el *Cant de Ramon*, s'ajustaven més a una concepció que podríem dir-ne «romàntica» del fet poètic, és a dir, com a expressió de la subjectivitat de l'autor. Això pot explicar que tot un altre apartat, i no pas petit, de les composicions rimades lullianes, que presenta un caràcter didàctic, doctrinal o devocional, s'hagi mantingut en un segon terme, amb poques edicions i encara menys estudis.

Les úniques edicions disponibles fins a aquest moment de la *Medicina de peccat* eren la de Jeroni Rosselló, de 1859, i la de Salvador Galmés, en el segon volum de les poesies de Ramon Llull, *Rims*, publicat dins la col·lecció «Obres de Ramon Llull» el 1938. D'altra banda, la traducció llatina del segle XVIII de les dues parts de l'obra que van circular de manera autònoma ha estat publicada en el volum XIX de les «Raimundi Lulli Opera Latina» (ROL) per Fernando Domínguez. Per aquests motius, és una molt bona notícia que puguem disposar a partir d'ara d'una edició solvent del text català d'una obra formada per 5.870 versos i que va gaudir d'una difusió notable durant l'edat mitjana, encara que sovint de forma fragmentada.

Llull va acabar d'escriure la *Medicina de peccat* a Mallorca el juliol de 1300, segons que ens indiquen els colofons dels manuscrits. S'emmarca, doncs,

dins de l'etapa ternària de l'Art lulliana, cosa que es reflecteix en el contingut. Com ha desenvolupat extensament Fernández-Clot en diversos articles, la composició presenta les característiques d'un electuari moral en vers. Es configura com un tractat que ofereix un remei medicinal adreçat als cristians que volen allunyar-se del pecat i retornar la salut a l'ànima malalta. L'obra es divideix en cinc parts: «De contrició», «De confessió», «De satisfacció», «De temptació» i «D'oració», cada una de les quals explora una fase successiva del camí espiritual que porta a la sanació. Totes les parts exposen el discurs en primera persona, o la del pecador penitent que reconeix la seva culpa i apostrofa Déu, o la del mestre que adoctrina els lectors sobre la manera de vèncer les temptacions.

En l'estudi que precedeix el text, l'editora fa dues aportacions molt interessants a la comprensió de l'obra. En primer lloc, desmenteix opinions anteriors que defensaven una possible redacció fragmentària del tractat, a causa del caràcter relativament autònom de les parts, de la variabilitat estròfica i de la difusió parcial del text. Enfront d'això, Fernández-Clot remarca la unitat de contingut de l'obra i la concreta en una estructura temàtica que organitza cada secció en capítols que desenvolupen principis ontològics o teològics explicats d'acord amb els mecanismes de l'Art, sense oblidar el paper unificador del recurs retòric a la primera persona i les referències internes. A més, explica la variació formal (noves rimades, tercines de versos de quatre, sis i vuit síl·labes, i tercines de versos octosíl·labs) en relació amb l'estructura i el desenvolupament del discurs de les diferents parts. Finalment, en el cas de les dues seccions que van tenir circulació autònoma, el capítol tercer de la quarta part, «De trinitat», i la cinquena part sencera, «D'oració», troba prou arguments per considerar que formen part del pla general de l'obra. Pel que fa al primer, ja havia argumentat en un article que és del tot coherent amb la construcció del tractat i que no pot haver estat compost com a unitat autònoma. D'altra banda, situa la difusió independent de l'opuscle *D'oració*, molt propera a la redacció original, en el marc de l'estratègia lulliana de difondre parts d'obres més extenses, que podien funcionar autònomament, per tal d'afavorir-ne la propagació.

Quant als aspectes formals de l'obra, una altra

contribució destacable és que es posen en relació les irregularitats mètriques i de rima (trencament de l'esquema d'apariats en les tirades de noves rimades, ús de la *lex Mussafia*, mots-rima repetits, rimes masculines per proximitat fonètica però no ben bé consonàntiques) amb la funció mnemònica i didàctica de la composició. D'aquesta manera, Lull s'allunyaria de manera conscient de les exigències formals de la tradició trobadoresca per prioritzar la finalitat última del text i la seva transmissibilitat, i no pas per descurança.

Passant a l'edició crítica pròpiament dita, cal remarcar que és el primer cop que es tenen en compte tots els testimonis conservats. La fixació del text és fruit d'un treball minuciós i acurat de *recensio*, que es desenvolupa en dues parts: en la primera es tenen en compte els testimonis que transmeten l'obra sencera, els que recullen la traducció llatina de les tres primeres parts i els que reporten només els dotze primers capítols o el ja esmentat «De trinitat». L'anàlisi de les relacions entre aquests testimonis permet a l'editora establir un *stemma* de dues famílies que deixa a un costat el manuscrit *B*, l'únic medieval que transmet el text complet, i el seu *descriptus P*, i a l'altre costat la resta de manuscrits catalans i llatins. D'altra banda, Fernández-Clot ha dut a terme la *recensio* separada de la part «D'oració», tant amb els testimonis del text complet com amb els que només transmeten l'opuscle. En aquest cas, les conclusions a què arriba no permeten dibuixar de manera clara les filiacions entre els testimonis per manca d'errors conjuntius, i això li fa renunciar a proposar un *stemma*.

Fernández-Clot tria com a base de l'edició el manuscrit *B*, de la segona meitat del segle XIV i conservat a la Biblioteca de Catalunya, fet que representa una innovació respecte de l'edició de Galmés. Aquest editor no va tenir accés a *B*, que als anys trenta estava il·localitzable, i es va basar en *P* per al conjunt de l'obra i en el manuscrit *M*, el més antic que transmet l'opuscle *D'oració*, per a aquesta part. Malgrat que *M* és un manuscrit de primera generació copiat per Guillem Pagès molt poc després de la redacció de l'obra i relacionable amb Ramon Llull, les diferències de lliçons amb *B* no són significatives i l'editora ha preferit utilitzar un únic testimoni de base per mantenir la coherència en la *constitutio textus*.

Els criteris de transcripció del text i de disposició de l'aparat són els habituals de les NEORL. Un primer apèndix presenta l'estructura interna, d'una gran utilitat perquè el lector pugui orientar-se a través dels continguts de l'obra, i un de segon analitza amb detall els *usus scribendi* dels copistes dels principals testimonis.

Després d'analitzar aquesta edició crítica de la *Medicina de peccat* es posa de manifest que ens trobem davant d'un treball molt sòlid, conduït amb pols ferm, meticulós i pulcre. L'edició d'Anna Fernández-Clot, juntament amb els articles que ha publicat anteriorment, constitueix la principal aportació que s'ha fet fins ara a l'estudi i la comprensió d'aquesta obra, i forneix dades molt útils per a la caracterització del conjunt de la poesia lulliana.

Eugènia Gisbert

✚ *Hores de Ramon Llull*, ed. Simone Sari i Anna Fernández-Clot; ilustr. Bernat Soler, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019, 463 p.

Al llarg de l'edat mitjana, i sobretot en el món baixmedieval, es produeix un procés gradual de secularització d'àmbits de la vida que havien estat de manera absoluta sota tutela eclesiàstica. Els factors que influeixen en aquesta progressiva emancipació són molts i diversos, però es pot esmentar l'expansió urbana i la complexitat social que porta aparellada, les intenses xarxes comercials que afavoreixen la circulació de les idees o l'alfabetització creixent de sectors més amplis de població, que facilita l'ús de la llengua vulgar en àmbits fins aleshores reservats al llatí.

Sens dubte, un dels aspectes que acompanyen aquest desenvolupament és l'emergència d'una religiositat nova. La inquietud dels laics per esdevenir protagonistes de la pròpia vida espiritual, el contacte amb els frares menors, l'extensió de les comunitats de beguins i beguines, i fins i tot l'hàbit de la lectura silenciosa, fan que la devoció agafi un caràcter més interioritzat. I aquesta orientació demana, també, recursos que posin a l'abast de les persones piadoses eines que les ajudin en el camí. Aquest serà el context que propiciarà la florida dels llibres d'hores, una adaptació, per a l'ús privat dels laics, dels breviaris eclesiàstics que recollien les lectures i oracions de la litúrgia de les hores canòniques.

L'obra que editen ara Simone Sari i Anna Fernández-Clot amb el títol d'*Hores de Ramon Llull* és, efectivament, un veritable llibre d'hores. I, com a tal, presenta un caràcter singular en el marc de les publicacions lullianes a què estem acostumats. Lluny de tractar-se d'una edició filològica per a especialistes, o fins i tot d'una edició divulgativa per al públic general interessat en el pensament o l'obra literària del beat —encara que també es pot llegir des d'aquesta perspectiva—, vol ser abans de res un volum que recuperi la voluntat de Llull que textos seus fossin utilitzats pels laics per a la pregària; és a dir, que els restitueixi la seva funció original.

Formen el volum dos textos principals en vers: les *Hores de nostra Dona*, un conjunt d'himnes marians, i els *Cent noms de Déu*, que fan referència a la tradició islàmica de la veneració dels

noms de Déu i estan constituïts per composicions poètiques que glossen cada un dels cent noms. Els estudiosos situen les dues obres a finals del s. XIII i a l'inici de l'etapa ternària de l'Art lulliana, cosa que els dona una coherència que justifica que fossin incloses conjuntament en diversos manuscrits del segle posterior. Els pròlegs de Llull a les dues composicions, reproduïts molt oportunament en l'apèndix, expliciten la voluntat d'ús esmentada, en recomanar que es cantin a la manera dels himnes (de les hores canòniques) o dels psalms. L'estructura de les *Hores de nostra Dona*, a més, ja suggereix una distribució setmanal adaptada a la litúrgia de les hores, pel fet que presenta set himnes per a cada hora.

Per a l'estructuració del volum, els editors han tingut en compte la disposició dels textos en un manuscrit del segle XIV conservat a la Societat Arqueològica Lulliana de Palma, i conegut amb el nom de *Breviari de dona Blanca*. També han tingut en compte, però, les indicacions de l'autor en els pròlegs esmentats. Això comporta que les obres no es presentin una després de l'altra, sinó que apareguin intercalades per ajustar-se a l'ofici de les hores. Amb aquesta finalitat, Sari i Fernández-Clot distribueixen els textos en set fèries, una per a cada dia de la setmana, i dins d'aquestes, els arrange en les set hores de la litúrgia, de matines a completes. Abans del text, han tingut esment d'incorporar un esquema molt útil que permet al lector orientar-se dins d'aquesta estructura complexa. D'altra banda, els textos s'editen seguint el manuscrit de Palma, però s'esmenen els errors que presenta amb les edicions més solvents de què es disposa ara mateix, les de les «Obres de Ramon Llull» (ORL) o la «Nova Edició de les Obres de Ramon Llull» (NEORL).

A continuació del nucli principal, es recullen un conjunt d'oracions addicionals que apareixen en el còdex de Palma, com acostuma a succeir també en els llibres d'hores a l'ús. D'aquests oracions, n'hi ha que són composicions lullianes preses d'altres obres. Destaca especialment la que es titula *D'oració*, que constitueix la cinquena part de la *Medicina de pecat*, l'obra en vers més ambiciosa de Llull, i trobem també fragments del *Llibre d'home* i del *Blaquerna*. Els textos no lullians d'aquest apartat són d'origen bíblic i litúrgic i tradicionalment formaven part de la litúrgia de

les hores, com el *Càntic de Zacaries* o el *Símbol atanasià*.

Pel que fa als criteris d'edició, els curadors aprofiten la seva experiència en l'edició crítica de textos lullians: Simone Sari està treballant en l'edició dels *Cent noms de Déu* i Anna Fernández-Clot ha publicat la *Medicina de peccat* en la col·lecció «Nova Edició de les Obres de Ramon Llull» (NEORL, XVI), que es ressenya en aquest mateix número de *Mot so razo*. No obstant això, tenint sempre en ment els destinataris finals del volum, han volgut fer els textos accessibles als lectors d'avui. Amb aquest objectiu, han regularitzat la grafia original del manuscrit per adaptar-la a les convencions actuals i a la normativa ortogràfica vigent. Sempre que ho han considerat necessari, han afegit notes explicatives amb l'equivalència lèxica de mots de la llengua antiga que podien resultar obscurs, amb la traducció de passatges de comprensió difícil o amb aclariments sobre conceptes molt especialitzats del pensament lullian, com els correlatius. Això es completa al final de l'obra amb un glossari que recull els principals mots antics i termes de l'Art lulliana.

El resultat és una obra editada amb molta cura i amb una introducció que la situa en el seu context d'una manera entenedora i suficient perquè els lectors actuals puguin gaudir de la lectura, amb la col·laboració d'unes il·lustracions de Bernat Soler que contribueixen a l'atractiu del conjunt.

El llibre, publicat en col·laboració amb diverses institucions eclesials, té la intenció no només d'apropar una part de la poesia lulliana al públic d'avui, sinó sobretot de fornir el lector laic dels nostres dies amb una eina d'acompanyament per a la vida espiritual. Una intenció que, en paraules de Sebastià Taltavull, bisbe de Mallorca, que presenta el volum, «concorda amb el sentit pràctic que té el seu autor respecte de l'ús de les seves obres» (6). Així, es fa evident l'actualitat d'un mestre com Ramon Llull, que pot continuar exercint el seu guiatge molts segles després que les composicions que ara tenim a la mà fossin escrites.

Eugènia Gisbert

✠ PERE III EL CERIMONIÓS, *Epistolari*, ed. Stefano M. Cingolani, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics, Autors Medievals, 39), 2019, 448 p.

Aquest *Epistolari* és una selecció d'algunes de les cartes emanades pel rei Pere III el Cerimoniós durant el seu regnat, que es va allargar mig segle (1336–1387). El seu govern es va servir de la paraula escrita d'una manera intencionada i innovadora. Amb una ment profundament discursiva, el monarca utilitzà l'escriptura com a eina política i utilitzà els recursos que tenia disponibles per poder-la explotar: reordenà l'Arxiu Reial, fundat el 1318 per Jaume II d'Aragó, i creà el càrrec d'arxiver per tenir a l'abast la documentació que necessitava per organitzar-se i justificar-se. Dit d'altra manera, per a Pere III governar era escriure o, el que pot ser el mateix, organitzar els textos tenia una correlació amb organitzar la realitat. Escriure volia dir controlar el relat i, controlar-lo, dominar el present i la memòria.

El seu interès per passar a la posteritat dins d'un sistema històric que ell coneixia i maldava per reproduir queda palès en les seves dues cròniques: la general, sobre la història de la Corona d'Aragó, i la particular, sobre el seu regnat. Aquest darrer document crea una falsa sensació d'exhaustivitat perquè descriu les gestes del rei dia a dia —tècnica que ja s'emprava al *Llibre dels fets*, tot i que no amb la mateixa insistència. Amb tot, cal tenir present que la *Crònica* omet, intencionadament, accions paral·leles rellevants per conèixer els personatges que les protagonitzen i no aborda els últims anys de regnat. En aquest sentit, les cartes del monarca són, sovint, més útils per arribar a conèixer els detalls de les inquietuds del rei que no pas les cròniques: són un indicador de la seva quotidianitat més immediata i, llegint-les, podem endinsar-nos tant en els afers més transcendents —amb les cartes adreçades als seus vassalls o col·laboradors de tota mena— com en els més personals —amb les que envia a la família o als servents més propers.

El present recull permet fer un tast de 326 cartes del monarca. Les desenes de milers de documents que es conserven obliguen, forçosament, a fer una operació de selecció que Cingolani ha emprès amb uns criteris clars. Primer, el volum, amb molt poques excepcions, exhuma cartes

reials que fins ara eren inèdites. Recordem que ja existeixen altres publicacions que adverteixen de l'interès de les cartes del monarca i n'editen una selecció. En aquest sentit, l'*Epistolari* no pretén suplantar els reculls existents, sinó complementar-los aportant documentació nova. En segon lloc, el volum conté exclusivament cartes escrites en català. Durant el regnat de Pere III, la Cancelleria Reial no només funcionava en aquesta llengua, sinó que també emprava profusament el llatí, sobretot els primers anys de govern, i l'aragonès, segons el lloc d'origen del destinatari. La necessitat d'acotar les cartes publicades a un nombre manejable i, també, les característiques de la col·lecció —Els Nostres Clàssics, de l'editorial Barcino, pretén donar veu als clàssics catalans— poden justificar aquesta decisió. Així i tot, no estaria de més que, en algun moment, es publicués un epistolari que també inclogués la documentació llatina i aragonesa del monarca.

L'objectiu inicial de Cingolani, explica ell mateix a la introducció del volum, era reflectir els aspectes més significatius de la vida del rei a través de les cartes. Volia, en altres paraules, construir una mena de biografia epistolar. Amb tot, aquest propòsit es va veure estroncat a mesura que avançava en el procés d'edició perquè li mancaven cartes catalanes, inèdites i de qualitat per il·lustrar esdeveniments imprescindibles per comprendre les estratègies de govern del rei: per exemple, no disposava de missives que documentessin el procés contra Jaume III de Mallorca, entre d'altres. L'estudiós, doncs, va decidir canviar d'estratègia: «[S]i no podia seguir en els detalls la vida política del monarca, intentaria il·lustrar-ne el màxim nombre d'aspectes de la seva personalitat, i això tant pel que fa al vessant públic com al privat. S'hi trobaran incloses, doncs, no solament cartes polítiques i administratives, sinó també missives quotidianes, que expressen interessos, manies, tarannàs diaris o altres tics de la personalitat del monarca» (6).

Aquest objectiu general és un gran encert perquè distingeix, parcialment, el present recull dels seus predecessors i el converteix en un testimoni amè sobre la personalitat del rei que, alhora, no deixa de banda alguns dels fets històrics que es descriuen a la *Crònica*, que van apareixent, eventualment, entre missiva i missiva. En efecte, el

mateix Cingolani insisteix en la conveniència de llegir les cartes com a contrapunt de la *Crònica particular*: en són un aclariment enlluernador, allunyat del llenguatge triat i, a vegades, administratiu del text historiogràfic. Si la *Crònica* narra uns fets escollits, organitzats en grans blocs temàtics, les cartes ofereixen una finestra al dia a dia del monarca en el qual s'intercalen moments transcendents per al futur de la corona amb d'altres de lleure, relacions familiar o interessos culturals. Per exemple, gràcies a les cartes, podem conèixer la preocupació del rei per les plantes i els jardins (doc. 20).

La personalitat de Pere III ha estat discutida múltiples vegades i no sense raó. Secundogènit d'un secundogènit i de complexió física més aviat migrada, el monarca es veié amb la necessitat de justificar el seu accés al tron i d'assegurar que era digne de l'herència dels seus avantpassats, sovint grans guerrers. El rei volia reafirmar-se constantment fent gala del seu poder —d'aquí ve el nom de Cerimoniós, perquè s'encarregava de fer-se destacar amb tota la pompa necessària— i amb mostres d'autoritarisme. La *ira regia* era un estat d'humor prou acceptat que no s'associava amb el pecat capital, sinó més aviat amb el compliment de la justícia reial sobre els seus súbdits. Era, doncs, una ràbia legítima per posar les coses al seu lloc. El rei era rei per gràcia de Déu i, per tant, podia imposar càstigs exemplars i exercir la seva fúria contra qui s'ho merescués.

Aquest tret queda representat sobretot a les cartes adreçades a l'infant Joan. El primogènit del rei era rebec i no obeïa sempre el pare. Potser l'incident més destacable va ser la negativa contundent de l'infant de casar-se amb Maria de Sicília i l'afany per esposar, en lloc seu, la francesa Violant de Bar. Amb tot, la seva desobediència va continuar després de les noces fins al punt que l'infant Martí es va trobar entre dos focs, i sense saber si enemistar-se amb el rei present o amb el futur. En els últims anys del regnat de Pere, es poden llegir fragments tan violents en contra de Joan com el següent: «Ara vostre rebel·lió et inobediència demostren, volen et requeren que no us hajam ne tingam per fill ne per primogènit nostre, ans vos hajam a[xí] com una persona estranya et mortal enemiga» (doc. 319).

Aquesta ira es manifesta en molts altres con-

textos: per exemple, quan el rei demana a l'infant Martí que deixi la seva amant i que la faci fora de casa. Tot i els atacs de fúria, el Cerimoniós també pot presentar una personalitat responsable i, fins i tot, curiosa: vetlla per les seves possessions, vassalls i família. És així com, al document 44, ordena que capturin un escuder que ha raptat un nen de deu anys, al document 250 consola l'infant Joan de la mort de la seva esposa, i al 204, ordena a la reina i als infants que abandonin la ciutat per salvar-se de la pesta. A més, també l'amoïnen qüestions més fútils, com el benestar dels lleonets que viuen al castell de Perpinyà (doc. 139) i, com ja hem dit, l'interès per les plantes del jardí (doc. 20).

Transcendència històrica i quotidianitat personal es van alternant equilibradament entre missiva i missiva. El rei escriu per informar els governadors de Càller i del Logudor de la guerra amb Castella (doc. 150), però també per convocar el seu sastre d'urgència perquè li cusi vestits (doc. 54). D'igual manera, el monarca envia una carta per ordenar que capturin el rei de Mallorca (doc. 2), però també per demanar el seu barret per poder caminar sota el sol a l'estiu (doc. 89) o per sol·licitar la presència d'una fetillera (doc. 199).

El rei escrivia algunes cartes de la pròpia mà i d'altres les revisava o en seguia de prop el procés de producció. Vers el 1344 introduí la seva firma autògrafa al final de les epístoles, testimoni del gran interès que tenia per l'escriptura. Gràcies a aquesta meticulositat i manifestació d'autoria, els lectors de l'*Epistolari* poden palpar la seva personalitat. Així i tot, les cartes reials no són un document tan privat com podria semblar: una carta no només la llegia el seu destinatari, sinó que, en el moment d'expedir-se, diversos membres de la Cancelleria la copiaven, revisaven o llegien en veu alta. Una carta reial era un document relativament públic que, al final del procés, podien conèixer vint o trenta persones. En aquest sentit, seria un error pensar que el rei hi era absolutament franc i espontani: en tot moment, buscava transmetre una imatge determinada d'ell mateix davant dels súbdits.

Aquest *Epistolari* s'afegeix a una tradició de publicacions de les missives del monarca, però no resulta redundant, al contrari: aporta documentació inèdita i una perspectiva de treball innova-

dora —ja no vol reflectir predominantment els fets històrics més transcendents, sinó, sobretot, la personalitat del rei. A més, l'edició, no cal dir-ho, és d'una gran pulcritud i ve acompanyada d'una anotació útil i mesurada. La introducció clara i informativa arrodoneix el conjunt, que ja és, només per la selecció d'unes cartes tan diverses, molt atractiu. Potser hauria estat bo, per posar la cirereta al pastís, indicar esquemàticament on es poden trobar les altres cartes del Cerimoniós que ja havien estat exhumades en d'altres reculls. Hauria estat útil, si més no, per orientar un lector amb especial curiositat per les lletres del monarca.

Així i tot, el recull és impollut i destinat a satisfer tant l'estudiós com el lector interessat en el nostre passat col·lectiu. Pere III hi emergeix com una figura completament fascinant: línia a línia, va dibuixant-se la seva personalitat ambivalent, capaç de cuidar i de destruir, de premiar i d'amenaçar. L'autoritarisme fou el seu recurs per reafirmar-se i per no perdre les regnes d'un govern que travessà guerres (Mallorca, Unions, Castella) i fatalitats (Pesta Negra). La preocupació per la família o els animals fa de contrapunt de la violència verbal emprada en d'altres registres i deixa entreveure un rei, també, molt humà, capaç de donar un condol sincer al seu fill. Pere III es mostra, entre carta i carta, com un monarca particular, original i transformador.

Alba Romanyà Serrasolsas

✚ Albert REIXACH SALA, *Institucions locals i elits a la Catalunya baixmedieval (Girona, 1345-1445)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2019, 2 vols., 454 p. i 978 p.

El present llibre en dos volums d'Albert Reixach és tan sols una part de la seva magna tesi doctoral, defensada l'any 2015, que es centrava en l'anàlisi de les institucions i de les elits socials de la Girona baixmedieval.¹ Tanmateix, tot i que el treball s'insereix clarament dins la línia de recerca iniciada per Manuel Sánchez entorn de la fiscalitat medieval, certament —com també assenyala Max Turull en el mateix pròleg— es fa difícil emmarcar l'estudi de Reixach dins d'un àmbit historiogràfic concret o únic. En efecte, valent-se de les importants recerques entorn de les finances i les institucions municipals d'historiadors com Ortí, Verdés o Turull, i guiant-se per la claror dels treballs ja clàssics de Sobrequés, Fernández Trabal o Guilleré, entre molts d'altres, Albert Reixach ofereix un relat molt coherent que conté elements d'història social, institucional, política i fiscal.

La imbricació de tot aquest caramull d'aspectes comporta necessàriament la convergència d'una amplíssima bibliografia i, sobretot, d'un extens i variat material d'arxiu, que l'autor sap interpellar amb fort mestratge, també des d'un punt de vista metodològic, al llarg de l'obra. La recerca exhaustiva en els arxius Municipal i Històric de Girona —juntament amb la consulta d'altres institucions importants com ara l'Arxiu de la Corona d'Aragó— és, certament, admirable. El resultat de tot plegat és la disposició i el maneig d'una documentació ingent i molt heterogènia, d'entre la qual en destaquem, per la seva riquesa, els magnífics i extensíssims fons notariais giro-nins, que permeten a l'autor presentar una gran quantitat de dades i resultats en un completíssim annex final.

El marc d'anàlisi del treball, doncs, és la ciutat de Girona durant el període comprès entre 1345 i 1445, tot i que en ocasions Reixach desborda

aquests límits, oferint-ne els precedents immediats, al segle XIII, o preveient-ne les continuïtats i canvis més enllà de mitjan segle XV. Així mateix, l'autor justifica l'elecció d'un arc cronològic prou ample —una centúria permet oferir, en efecte, una perspectiva prou ajustada dels dinamismes i les evolucions dins els col·lectius socials—, però també de caràcter determinant, just en el moment en què emergeixen i cristallitzen en tota la Corona catalanoaragonesa sistemes fiscals i financers de caire municipal. Malgrat la importància d'aquesta època clau, l'autor remarca la manca d'estudis històrics comparables per a la resta de ciutats i viles de la Catalunya baixmedieval, una absència que dificulta oferir un context comparatiu amb altres realitats del país.

Amb tot, l'obra s'estructura i es construeix a partir de dos eixos centrals, que finalment acaben confluint. D'una banda, la primera part està dedicada a l'estudi del sorgiment, la consolidació i l'evolució de les principals institucions del govern local gironí durant el període d'anàlisi, posant especial èmfasi en la gestació dels mecanismes financers locals com un factor clau del procés d'eclosió del municipi, tesi que ja havia defensat J. M. Font i Rius. Al llarg dels diferents capítols que formen el primer bloc, Reixach analitza també l'organigrama institucional i les dinàmiques, tant internes com externes, del funcionament de l'administració local, arribant a caracteritzar gairebé un per un els diferents càrrecs que conformen l'estructura de la corporació municipal. Certament, aquesta és una part necessària per abordar, després, l'anàlisi de les elits socials que intervenen dins de les estructures de govern.

Per la seva part, el primer capítol centra molt l'atenció en el fenomen de la guerra, extremadament present en el context històric abordat. De fet, l'autor parteix del convenciment —que nosaltres compartim— que hi ha una relació dialèctica entre la realitat històrica i la formació institucional. Aquesta és, en efecte, la seva tesi de partença i el plantejament que domina tota l'obra. L'emissió de deute públic per part de les corporacions municipals, de cara a afrontar les creixents necessitats pecuniàries —moltes d'elles causades pel context bèl·lic imperant—, i la urgència de gestionar-lo a escala local, van comportar la consolidació i l'enfortiment de les institucions d'un

1. L'altra part de la seva investigació, que estudia la hisenda, les finances i els seus actors a la mateixa ciutat, va ser publicada el 2018 pel CSIC, sota el títol *Finances públiques i mobilitat social a la Catalunya de la baixa edat mitjana: Girona (1340-1440)*.

govern local cada cop més autònom. És així com la fiscalitat, que tingué un paper determinant en el sorgiment de les estructures municipals, es va convertir possiblement, en paraules de Reixach, en «el catalitzador del procés de vertebració institucional» (76).

Així, l'existència d'unes finances pròpies permet assolir una quota considerable d'autonomia, la qual s'ha anat guanyant progressivament des del segle XIII, fruit d'un cúmul de demandes contínues i de corresponents cessions per part de la monarquia, senyora directa de la ciutat. Una Corona que, justament en aquest moment, per sufragar una política bèl·lica molt activa, engega una autèntica caterva de requeriments fiscals, bé a les Corts, bé de forma directa als municipis de tots els seus dominis.

S'entén així que el finançament de la guerra, amb l'anàlisi dels principals conflictes bèl·lics del període (guerra de Castella, de Sardenya, conflictes emporitans, perill davant l'entrada de companyies de mercenaris estrangers, etc.), tingui un lloc important en l'exposició de Reixach. L'exigència i recurrència de les demandes reials —a les quals s'afegiren altres despeses importants, com les derivades del complex procés de fortificació del perímetre urbà gironí— comportaren, doncs, una creixent pressió fiscal, en especial durant algunes dècades. Una pressió que, perllongada en el temps, contribuï a consolidar definitivament el deute en les finances gironines i d'altres viles catalanes, que el gestionaren amb l'elaboració d'estratègies i mecanismes propis. En aquest sentit, Reixach dedica tot un capítol, el segon d'aquesta primera part, a analitzar el principal recurs financer utilitzat pels diferents governs locals —i de la majoria de les universitats de la Corona— per afrontar les necessitats fiscals: l'emissió de violaris i censals de deute públic.

Per altra banda, si aquest primer bloc del treball és cabdal per entendre el context polític i institucional de la ciutat dins del marc fiscal, la segona part és la que dota realment de sentit l'estudi de Reixach i, fins i tot, diríem que contribueix a acolorir l'obra. El mateix títol d'aquest segon bloc («A la recerca d'unes elits polítiques lligades al municipi») reflecteix perfectament i creiem que no pot adequar-se millor al mètode prosopogràfic utilitzat per l'autor per assolir el seu propòsit: identi-

ficar, de forma gairebé individual, cadascun dels protagonistes dels «grups dirigents» locals que participaren de la vida municipal i s'implicaren, d'alguna manera, en l'exercici del poder. Unes elits que neixen, justament, en el decurs i com a conseqüència del procés de formació institucional del municipi que lideren.

Amb tot, la utilització d'una riquíssima documentació notarial permet a Reixach anar més enllà dels estudis clàssics d'unes teòricament monolítiques oligarquies urbanes, i oferir una visió molt més àmplia que permet copsar no només la participació d'aquests actors polítics dins les estructures de govern, sinó també aspectes individuals que són alhora compartits per col·lectius i majories significatives. S'entreveu, d'aquesta manera, tot un rerefons social i professional, i també les relacions i els lligams (familiars, matrimonials, xarxes clientelars) que mantenen els individus que encapçalen la comunitat política local. Uns vincles que poden copsar-se fàcilment gràcies a la reconstrucció per part de l'autor d'autèntiques nissagues familiars, algunes d'elles presentades a l'annex en una trentena d'arbres genealògics. Les dades que ofereix Reixach, així doncs, permeten visualitzar els itineraris vitals i les trajectòries polítiques de la majoria dels llinatges dominants de la Girona baixmedieval.

En definitiva, al llarg de les gairebé 1.500 pàgines de l'obra, Reixach dibuixa acuradament una imatge molt clara i fidedigna de la cúspide social i política de la societat gironina del moment, eliminant bosses de clarobscur que encara restaven —i resten— per omplir i que, com reclama el mateix autor, cal resoldre també amb estudis similars dedicats a altres ciutats catalanes.

No podem estar més d'acord amb l'autor quan constata la fortalesa i la salut envejable del medievalisme gironí, que un cop més pren la capdavantera; certament, així ho avalen treballs com el seu. De ben segur, el llibre ara publicat no només es convertirà en una base per aquest tipus d'estudis, sinó també en una obra de consulta obligada per tots aquells investigadors que prenguin com a marc de referència la ciutat de Girona i per tots els lectors que s'interessin en el coneixement de la seva història.

Jordi Saura Nadal

✚ *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, ed. Josep Antoni Aguilar, Sadurní Martí i Xavier Renedo, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 236), 2019, 506 p.

L'any 2015 es va escaure el 750è aniversari del naixement de Ramon Muntaner. De la recerca produïda arran de la commemoració en sobresurt el volum publicat per les PAM, amb 21 articles que despullen, en quatre blocs temàtics, la *Crònica* com a text literari i com a document històric. La major part de les contribucions projecten una mirada nova, plena de rigor científic, sobre aspectes clau de l'autor i l'obra; totes, sense excepció, il·luminen zones fosques de la *Crònica* i de temes connexos.

El primer bloc, «Biografia», consta de tres articles excel·lents amb profusió de documentació inèdita. Josep M. Gironella s'ha capbussat en el fons notarial de Peralada per identificar la família més immediata del cronista i les conseqüències infaustes dels fets del 1285, com ara la fragmentació i alienació de la casa de la Plaça Gran. Mateu Rodrigo documenta àmpliament la relació de Muntaner amb València. Casat i establert a la ciutat del Túria després de l'etapa bèl·lica, Muntaner exerceix d'home de negocis i administrador de Bernat de Sarrià, encapçala missions del govern urbà i adquireix terres i immobles a la ciutat. Rodrigo acota també les dimensions reals de l'alqueria de Xilvella, avui Xirivella, des d'on Muntaner va escriure la *Crònica*. Damien Ruiz es refereix al ritus de fraternitat que llegim al capítol 37 de la *Crònica*: la comunió, amb una mateixa hostia consagrada, del rei Felip III l'Ardit i l'infant Pere d'Aragó, és a dir una *covinença*, una aliança basada en la *fermetat* i el *sagrament*. Diverses fonts permeten ajustar la cronologia i les motivacions del viatge de l'infant Pere a París.

El segon bloc d'articles gira al voltant de la construcció literària de la *Crònica*. Josep A. Aguilar estudia l'engranatge narratiu dels capítols previs a l'inici de la guerra de les Vespres Sicilianes. Segons Aguilar, quan Muntaner afirma, contradient totes les cròniques, que hi va haver dues ambaixades sicilianes i no pas una, adapta la realitat als seus interessos, potser per allunyar la sospita que l'expedició berberisca prèvia fos una

maniobra fingida. El rei abandona l'empresa de la Berberia perquè es troba en un atzucac, atesa la negativa del papa a donar-li suport, i, segons Muntaner, tant els drets dinàstics com el deure cavalleresc d'assistir els febles i els desemparrats legitimen la invasió de Sicília. Jaume Aurell analitza la tradició autobiogràfica de la crònica catalana medieval i hi situa el text de Muntaner. El fet que es retrati com a testimoni més que no pas com a personatge atorga a la *Crònica* una gran originalitat. Muntaner pren tècniques estilístiques i retòriques dels reculls dels cavallers francesos de la quarta croada, però l'ús del «jo» connecta amb la generació posterior de cronistes memorialístics. En un breu article, Enric Bassegoda se centra en el relat històric de la invasió de l'Empordà i compara el paper de Desclot, més minucios, i Muntaner, més tendencios, com a escriptors d'història. Stefano M. Cingolani insisteix en la necessitat d'interrogar les fonts i atorga una importància cabdal al *Llibre de l'infant en Pere*: la *Crònica* li deu un estil vivaç i popular i un tractament de la matèria amb gran llibertat i invenció. Cingolani afirma que «com més precís, detallat i creïble és Muntaner en el seu relat, més garanties tenim que està mentint» (159). Segons aquest estudiós, els termes messiànics, clarament cristològics, amb què Muntaner descriu els reis o algunes de les seves accions van molt més enllà «d'una senzilla i trivial concepció providencialista de la història, massa sovint repetida en els treballs sobre Muntaner» (162). Pietro Colletta analitza la relació entre Muntaner i el regne de Sicília i se centra en les analogies i les diferències entre les quatre cròniques catalanes i les quatre sicilianes del XIV, escrites en llatí, tocant a alguns episodis significatius, així com en els mecanismes amb què Muntaner acredita la seva veritat historiogràfica. Quan el missatge és més «celebrativo e propagandistico», el fet d'atribuir-lo a un dels personatges —sobretot a l'antagonista per excel·lència, Carles d'Anjou— esdevé un expedient molt eficaç per fer-lo creïble. Antonio Contreras dona compte dels «actes de representació», altament teatralitzats i ritualitzats, que serveixen a Muntaner per articular l'estructura narrativa i marcar una gradació ascendent del ritme del relat: tres actes d'investidura, deu actes de «coronació» i més de vint «festes», entre d'altres. Ernest Marcos

compara les estratègies narratives de la tradició quasi mil·lenària grega, representada en temps de Muntaner per Paquimeres, i de la tradició catalana medieval, que no en té el recorregut, la solidesa ni el prestigi. D'altra banda, recorda que a final del segle XIII l'Imperi bizantí restaurat va esdevenir una diarquia, amb un emperador i un coemperador no sempre ben avinguts. Muntaner vincula la conducta traïdora de l'emperador i dels grecs en general amb la seva condició cismàtica i els assimila als models literaris de l'èpica, la novella i la literatura trobadoresca. Xavier Renedo parteix del famós elogi de la llengua catalana que llegim en el capítol 29 de la *Crònica* i afirma que el centre de gravetat no és l'elogi del «bell catalanesc» i dels seus parlants: el que de debò interessava a Muntaner era posar en relleu el poder militar que podien arribar a tenir els catalans, un poder que superaria el dels tàrtars si estiguessin tan units com ho estava la seva llengua, en contrast amb la dispersió dialectal de les altres llengües romàniques, l'anglès, l'àrab o el grec. Parlar la mateixa llengua ajudava a compartir ideals i voluntats, i això podia resultar decisiu en els camps de batalla i en les campanyes militars, tal com demostra Renedo amb exemples concrets.

El tercer bloc d'articles es dedica al tema «La *Crònica* i les llengües» i el formen només dues contribucions. Daniel Genís es fixa en la traducció castellana de la *Crònica* per Miguel de Monterde, de la segona meitat del segle XVI. Genís demostra que Monterde va partir de l'edició de la *Crònica* de Felip Mey (València, 1558) i que la seva traducció és completa, llevat d'algunes parts introductòries i del sermó occitanitzant del capítol 272. La considera una traducció literal, sense intencionalitat política prou evident, a manca d'un estudi més aprofundit. Jordi Redondo estudia la terminologia grega de la secció bizantina de la *Crònica*, tant els hellenismes que en són exclusius com els que estan testimoniats en altres textos, i formula la hipòtesi de l'origen oral d'aquests manlleus, que en cap cas denoten un coneixement real del grec.

L'últim dels blocs estudia «La *Crònica* des d'altres perspectives». En el seu article conjunt, Eduard Canal, Josep Maria Nolla i Jordi Sagrera elaboren una fascinant anàlisi poliòrcètica del setge de Girona el 1285, ben documentat a partir del relat aparentment coetani de Desclot, que conver-

teix un episodi militar de guerra de posicions en un setge heroic que en realitat no va existir. Hi va haver un únic fet d'armes «digne d'aquest nom»: un atac ràpid de guerrers a peu contra els cavallers francesos arribats davant la porta de l'Onyar. Si Ramon Folc el va fer pintar de seguida a la galilea del temple de Sant Vicenç a Cardona va ser perquè «era l'única acció d'armes d'una certa volada que hauria protagonitzat (o, si més no, decidit), d'un setge de posicions, sense combats» (p. 275 i figures 3 i 4). En un article preciós, Elvis Mallorquí es refereix als danys col·laterals de la invasió francesa del 1285. Mallorquí espigola les col·leccions documentals de les terres gironines i documenta desenes de referències a la «*invasione gallicorum*». Les notícies es classifiquen i es comenten en nou apartats: a) fugitius, b) destruccions i incendis, c) pèrdua d'escriptures, d) morts i desaparicions, e) robatoris i pèrdua de patrimoni, f) fam i pobresa, g) masos abandonats, h) alteració de les xarxes comercials, i) jutjats i absolts. La lectura dels setanta-nou documents, recollits en apèndix, informa d'una densa ocupació del rerepaís de la ciutat de Girona. Es tracta d'una primera aproximació que, tal com afirma Mallorquí, caldria completar amb les dades procedents de les terres empordaneses. Josep M. Martí i Mendoza analitza el fet musical en la *Crònica*, que conté més de 130 fragments en què la música és present d'una manera o d'una altra. Martí els classifica en vuit apartats: música de festa (59 fragments), música de palau (5), música com a do del cavaller (4), música heràldica: enunciativa (13), castrense (8), de guerra (7), música sacra (26) i música vària (9). Té una rellevància especial l'única referència que fa Muntaner a la música popular: quan indica que el joglar Comí cantarà el seu *Sermó* al so de *Gui de Nanteuil*, un cant de gesta francès de finals del segle XII. Marta Peracaula i Xavier Renedo analitzen, en un article de bella i minuciosa arquitectura, les referències horàries que dona Desclot respecte a l'arribada del rei d'Aragó a Bordeus el 31 de maig del 1283, cap a les tres de la tarda, i sobre la seva sortida, o fugida, aquell mateix dia a entrada de fosc, sense haver concretat el desafiament. «El que en Desclot és una cursa contra el temps i les adversitats meteorològiques, en Muntaner sembla, a estones, més aviat un viatge de plaer i un *tour de force* de la cortesia i del *savoir*

faire cavalleresc» (341), afirmen els autors. La consulta del *Diplomatari* de Pere el Gran sembla confirmar amb documents d'arxiu el paper que juga Joan de Grailly a la *Crònica* de Desclot: els moviments calmosos del senescal d'Aquitània fan possible que Pere el Gran augmenti la distància que el separa dels seus futurs perseguïdors i que, amb l'arribada de la nit, sigui gairebé impossible que l'encalcin. Marcel Pujol estudia els canvis tecnològics a la marina mediterrània al voltant del 1300. Muntaner va ser un senyor de nau, propietari d'embarcacions dedicades al cors o al comerç, i alhora un comandant d'esquadra. La *Crònica* reflecteix la generalització de la galera a tres tires, dita *al terçol*, a partir de la dècada del 1280, però insisteix en la importància de mantenir als estols galeres lleugeres, a dues tires, per treure partit de la seva velocitat. Albert Reixach recull, a l'extens fons de la notaria reial de Girona, anotacions, generalment en llatí, que cal tenir en compte com a fonts complementàries. Destaquen els apunts del gironí Ramon Peradalta, actiu entre 1350 i 1383. Una altra font rellevant és la correspondència enviada des de les escrivanies de corporacions públiques. L'episodi més semblant a la invasió francesa del 1285 es produeix entre finals del 1389 i el primer trimestre del 1390, quan uns 5.000 homes del comte d'Armanyac van ocupar la meitat nord del bisbat de Girona durant cinc mesos. Una de les funcions dels jurats de Girona hauria estat contrastar els rumors que circulaven i establir una mena de versió oficial, a banda, és clar, d'aconseguir ajuda. En el seu article, Raül Sanchis analitza les referències de Muntaner a la dansa. Després de la conquesta de València, Muntaner dona la primera notícia de jocs protagonitzats per cavallers salvatges, especialitzats en simulacres de batalles, en baralles amb bèsties fingides i en tornejos. Muntaner utilitza els termes *ball* i *dansa* pràcticament com a sinònims, però s'intueix la tendència a diferenciar la dansa (nobiliària i/o pausada) del ball (popular i/o saltat). A l'última contribució del volum, Joan Valls Pueyo ressegueix, amb documentació inèdita, la figura de Bernat de Rocafort, que va ser fill dels castells de Castellbell. Arran de la mort de Berenguer d'Entença a mans d'Humbert de Rocafort, germà petit de Bernat, i Dalmau de Sant Martí, el seu oncle, Bernat de Rocafort, cap únic de la

Companyia, va posar les seves tropes al servei de Carles de Valois, que volia restaurar l'imperi llatí de Constantinoble. La ruptura de relacions entre Tibald de Cepoy, el cap francès, i Bernat de Rocafort va ser la seva sentència de mort. El 1309 Bernat i Humbert morien, de fam i de set, al castell d'Aversa, a una vintena de quilòmetres de Nàpols, on els havia empresonat el rei Robert.

El volum es completa amb la bibliografia (437–468), els resums i abstracts (469–478), i l'índex de noms, elaborat per Glòria Ribugent i Sadurní Martí (479–503), que inclou topònims, noms de persona, obres citades i, ocasionalment, algun concepte rellevant, com ara les Vespres Sicilianes. Els noms anteriors a l'època moderna hi estan ordenats pel nom seguit del cognom.

David Guixeras Olivet

✚ *Il Purgatorio di san Patrizio. Documenti letterari e testimonianze di pellegrinaggio* (secc. XII-XVI), edició, traducció i estudi de Giovanni Paolo Maggioni, Roberto Tinti i Paolo Taviani, Florència, SISMELE-Edizioni del Galluzzo (Quaderni di «Hagiographica», 13), 2018, CLXXII + 572 p.

«En un llac al nord d'Irlanda hi ha una illa dividida en dues parts». Amb aquesta frase comença el capítol de la *Topographia Hibernica* que Guerau de Galles va dedicar, a finals del segle XII, al Purgatori de sant Patrici. El llac (el Loch Deirgeit, que en gaèlic vol dir 'el llac de l'ull vermell') i les dues parts de l'illa (una abadia cistercenca i l'entrada al purgatori) no van trigar a convertir-se en un dels centres de pelegrinatge més famosos de la baixa edat mitjana, tot i que, de forma paradoxal, també en un dels menys visitats, almenys en relació amb la seva fama. (La inexistència d'una ruta organitzada per arribar a un lloc tan remot i d'accés tan difícil va ser la causa d'aquesta paradoxa). El llibre de G.P. Maggioni, R. Tinti i P. Taviani ofereix una introducció completíssima a la història d'aquest santuari llegendari, des dels seus orígens, a finals del segle XII, fins a la seva primera clausura, a principis del segle XVI. Tres segles i mig d'història, i d'històries, recollits en una enciclopèdia tan amena com erudita. Al costat de la tesi doctoral d'Eszter Nagy, llegida a la Sorbona el 2018, sobre el pelegrinatge de Jordi Grissaphan (1353), es tracta, sens dubte, de l'aportació més important dels últims decennis a la història del Purgatori de sant Patrici. (Com és obvi, es tracta també d'un llibre fonamental per a l'estudi del pelegrinatge a la baixa edat mitjana).

L'obra està formada per un completíssim estudi introductor de G.P. Maggioni; per la publicació en la llengua original, acompanyada d'una traducció a l'italià, de trenta-un textos medievals de diversa mena dedicats al Purgatori de sant Patrici; d'un epíleg a tall de recapitulació de P. Taviani; d'un índex de noms i obres i d'una breu, però molt ben triada, selecció d'imatges. L'estudi introductor de G.P. Maggioni està centrat en tres punts: una anàlisi de la gènesi, l'estructura, les fonts i el gènere del *Tractatus de Purgatorio sancti Patricii* del monjo cistercenc H. de Saltrey, l'origen de tota aquesta tradició; un estudi dels pelegrinatges medievals al santuari del Loch Deirgeit i, per

últim, un repàs a la tradició literària que va acabar generant. En segon lloc es publica una completíssima antologia de textos en diverses llengües (francès, llatí, occità, anglès antic i gaèlic), acompanyats d'una traducció a l'italià, dedicats al Purgatori de sant Patrici. Es tracta de textos de molt diversa mena: a banda del *Tractatus* d'H. de Saltrey, hi ha fragments de cròniques; de vides de sants, com la *Legenda aurea*; de llibres d'exemples o de relats de pelegrinatge, com els de Ramon de Perellós o del cavaller hongarès Jordi Grissaphan. I, per últim, en l'epíleg P. Taviani ofereix al lector una recapitulació dels elements fonamentals de la tradició del Purgatori de sant Patrici, i formula unes interessantíssimes reflexions sobre el paper de l'aigua com a punt de connexió amb el més enllà en algunes llegendes irlandeses i en la gènesi de la tradició estudiada en el llibre.

Es tracta d'un volum, es miri per on es miri, esplèndid, resultat d'un treball en equip ben coordinat i de moltes hores de treball pacient. La publicació, per posar un exemple, de les planes dedicades al Purgatori de sant Patrici en el *De situ universorum*, un tractat de geografia escrit, a mitjan segle XIV, pel franciscà John de Tewkesbury, és una autèntica i molt agradable novetat. Per al lector català la lectura d'aquest volum permet situar el *Viatge al Purgatori de sant Patrici* de Ramon de Perellós en el marc d'una tradició rica i extensa i de veure els punts de contacte, i les divergències, que manté amb obres anteriors i posteriors dins d'aquesta tradició. Cal no oblidar que, si bé el text de Perellós és una obra menor en el marc de les lletres catalanes medievals, en la tradició dels relats de pelegrinatge al santuari del Llac de l'ull vermell i al Purgatori de sant Patrici juga un paper de primer orde, molt ben estudiat en aquest volum. L'únic retret que se li pot fer en aquest sentit és que, en consonància amb la línia defensada per altres romanistes italians, se sosté que l'obra es va escriure en occità i que l'incunable tolosà del 1486 no és res més que una traducció de l'occità. La llengua original del relat de Ramon de Perellós és, sens dubte, un problema que planteja encara molts d'interrogants, però hi ha moltes raons per pensar que l'obra es va escriure en català.

Xavier Renedo Puig

✎ Ausiàs MARCH, *Un male strano. Poesie d'amore*, testo catalano a fronte, ed. i trad. Cèlia Nadal Pasqual i Pietro Cataldi, Torí, Giulio Einaudi editore (Nuova Universale Einaudi, nuova serie, 23), 2020, LII + 178 p.

La Nuova Universale Einaudi es va inaugurar el 1962 amb els *Canti* de Leopardi i amb els anys ha esdevingut una de les col·leccions de literatura universal més prestigioses d'Europa. Trobar en aquesta (segona) «nuova serie» (2010–) una antologia bilingüe de dinou poesies d'Ausiàs March és un fet remarcable, que s'ha d'agrair a Cèlia Nadal i Pietro Cataldi, i un acte de justícia: la NUE ha alternat pensament i literatura, sovint buscant títols clàssics que no fossin de repertori habitual; els versos conceptistes d'Ausiàs March, prou desconeguts encara fora de la península Ibèrica, encaixen en aquestes orientacions. Fa goig poder-los llegir, en una edició acurada, al costat de les *Rime* de Dante (NUE, 64) o de Catul (NUE, nuova serie, 20).

No pertany a aquesta ressenya avaluar la traducció a l'italià ni la impressió que pugui fer en el seu públic natural. Potser sí que s'ha d'apuntar que els curadors, amb bon criteri, han volgut presentar un March vist com a clàssic del present, no un retall erudit d'una obra que acostuma a depassar la capacitat explicativa d'una antologia. Per aquesta raó el volum conté components divulgatius necessaris per presentar l'obra a qui no la coneixia, però també elements destinats a acostar-la a un lector cultivat d'avui, i és aquest el punt de vista que el lector català ha de tenir més en compte. La introducció (v–xxviii) es completa amb notes sobre la biografia de March (xxix–xxx), la traducció italiana (xxxiv–xli), la mètrica (xlii–xliii), el text de partida (xliv–xlv: l'edició de Pere Bohigas, llevat del cas de la poesia 1, per a la qual s'adopta una proposta de Xavier Dilla) i una «Breve bibliografia ragionata» prou substanciosa (xlvi–lxi). Després de l'antologia amb text bilingüe (poesies 1–3, 9, 27–29, 33–34, 38, 46, 49, 56, 78, 82, 86, 98, 102 i 118), hi ha un *commento* de cada peça força extens (p. 95–174, en cos de lletra reduït).

La introducció combina resums divulgatius amb observacions crítiques menys habituals del que semblaria, perquè s'adreça, com s'ha dit, a un

lector cultivat. Els curadors accepten la identificació de «dona Teresa» d'Híxar amb Llir entre cards (el cicle en què March espiritualitza l'amor cortesà), per exemple, i acte seguit remarquen el vessant carnal d'altres versos i el conflicte entre passió i raó (viii–x), considerant-lo un tret de modernitat més enllà del *Canzoniere* de Petrarca (ix). Són ben encertades dues definicions de March: «non è un poeta della natura» —s'afirma per distingir-lo dels trobadors— sinó «un poeta che pensa», val a dir, no un filòsof sinó un poeta que descriu el realisme «della vita interiore», com si aquest paisatge fos «un *correlativo oggettivo*, l'equivalente concettualizzato di uno stato di animo, di un'emozione, di una condizione esistenziale» (xi) —el terme en cursiva mostra la intenció de llegir March amb pautes crítiques modernes. Des d'un punt de vista històric, destaquen les anotacions per al lector italià educat, com ara la que explica que la poesia de March va entrar en un «cono d'ombra» (en part del segle xvii i al segle xviii) fins que fou recuperat pels romàntics, com en el cas de Dante *mutatis mutandis* (p. xvii). No sembla probable, tanmateix, que l'oblit (parcial) de March tingués gaire res a veure amb la fortuna del català ni amb els decrets borbònics (xvii), ja que la seva posteritat havia seguit altres camins a l'Espanya dels Àustries. La comparació amb Petrarca (xxiii–xxvi) també conté observacions agudes, com la que distingeix entre l'enamorament com a substància del Petrarca líric i el desig que ocupa el centre de la poesia marquiana. En les pàgines més divulgatives, la introducció dona fe de l'absorció de les adquisicions de la bibliografia recent: e. g. sobre la llengua literària (xix) o la renovació dels gèneres poètics (xliii).

Dinou poesies difícilment poden representar del tot una obra llarga i polièdrica com la de March, però la tria ha estat meditada i no és pas ordinària. En lloc de «Lleixant a part» (poesia 23) per a Llir entre cards, hi trobarem l'elogi màxim a Plena de seny («Sens lo desig», 33), equivalent però no pas igual ni de bon tros; i al costat de «Veles e vents» (46), popularitzada pel cantautor Raimon, el lector podrà descobrir «A mal estrany» (49), una peça poc habitual en les antologies (i que ofereix el títol afortunat d'aquesta). També és un encert cloure la selecció amb «Per lo camí de mort» (98) —una poesia que tancava els primers reculls mar-

quians al segle xv— abans d'oferir dues llargues poesies (102 i 118) que representen la faceta menys estudiada de l'obra de March, l'anàlisi de l'amor des de la distància, sense *senhal* ni invocació. En aquest recorregut per força discontinu, el lector no rep cap indicació sobre l'ordre en què s'han de llegir els textos, però això no és cap retret als editors, perquè aquesta és encara la qüestió filològica més discutida de l'obra marquiana. Sembla que accepten l'ordre tradicional des d'Amadeu Pagès (1912-14) en considerar que les poesies 33 (Plena de seny) i 34 (Llir entre cards) formen un díptic pels «reciproci rimandi testuali» (p. 118-121), tot i la diversitat dels senyals. Ho havia afirmat Xavier Dilla (*En passats escrits*, Barcelona, 2000, p. 145-146) en defensar una lectura de l'obra com un cançoner d'autor, i potser convindria haver clarificat si l'antologia ressenyada s'adhereix a aquesta proposta amb totes les conseqüències o no.

Els comentaris a les poesies s'ajusten a la intenció del volum: evitar el repertori de fonts i paral·lels que, per excés, de vegades ofusca la interpretació (encara que les fonts, ben triades, la il·luminen) i oferir, en canvi, una lectura detallada del sentit, una guia per al lector. Falten comentaris d'aquesta mena en el cas que ens ocupa. Aquests, doncs, són més que benvinguts, en particular quan acompanyen poesies amb poca exegesi prèvia. Entre les sovintejades referències a Dante, naturals per al públic italià, n'hi ha que van a fons, així la que recorda que «Lo jorn ha por» (poesia 28) té en compte un passatge de l'*Inferno* (II, 1-6: ja destacat per Joan Ferraté a *Dinàmica de la poesia*, Barcelona, 1968, p. 131) i que aquest cant és precisament el de la «paura» (p. 114), i, podríem afegir, el de l'evocació de Beatriu.

Les bibliografies, quan no poden ser exhaustives, són una tria de valor, en aquest cas raonada i al dia; com és natural, fa atenció proporcional als títols més a l'abast del lector italià. Entre les obres fonamentals podria haver-hi el capítol sobre March de la *Història de la literatura catalana* de Martí de Riquer (Barcelona, 1964, vol. 2, p. 471-567), important tant per l'orientació com per la descripció prodigiosament sintètica de tota l'obra del poeta. Entre els treballs en italià, se n'hi podria incorporar un de Costanzo Di Girolamo («Ausiàs March e Dante») publicat només al *Bollettino del Rialc* (www.riale.unina.it). És d'espe-

rar que aquesta antologia tingui l'acollida que es mereix i que es reediti i fins i tot s'ampliï. Tal com es presenta ja és una molt bona manera d'acostar-se a la figura d'Ausiàs March, un clàssic digne d'una lectura actual.

Lluís Cabré

✚ *La producción del libro en la Edad Media: una visión interdisciplinar*, ed. Gemma Avenoz, Laura Fernández Fernández, Lourdes Soriano Robles, Madrid, Sílex, 2019, 467 p.

El llibre continua essent un gran desconegut en diversos àmbits de la medievalística, o bé només se'n té un coneixement molt superficial. Aquest manual pretén donar una visió interdisciplinària que mostri tots els camps afectats per l'estudi dels llibres de l'edat mitjana. Les editores, Gemma Avenoz, Laura Fernández i Lourdes Soriano, han posat fil a l'agulla i han teixit un compendi que explica la producció del llibre medieval des de tots els àmbits de recerca, dona un panorama ampli de l'estat de la qüestió i també de les diverses aplicacions de les humanitats digitals que han d'ajudar a consolidar les noves metodologies d'aquesta recerca a partir d'ara.

El que en un principi semblaria una obvietat — que historiadors, paleògrafs, codicòlegs, lingüistes, historiadors de l'art, especialistes en heràldica i filòlegs comparteixin els coneixements sobre un còdex per donar-ne una visió d'estudi àmplia— no acaba essent una realitat quan abordem l'estudi de manuscrits i incunables a l'època medieval. Les causes són diverses i aquest no és el tema d'aquest recull, tot i que s'esmentin per contextualitzar i argumentar la justificació de la necessitat de coordinar els esforços de totes les disciplines. De fet, com molt bé indiquen en la presentació introductòria, no han fet res que no sigui fixar en un text les inquietuds dels diversos investigadors expressades en reunions, seminaris i congressos. Així doncs, després de diverses experiències on estudiosos de tots els camps, metodologies i escoles conclouen que és necessària una panoràmica àmplia per analitzar correctament un llibre medieval, les editores encarreguen de nou articles que, des d'una perspectiva transversal, aborden tots els aspectes de l'estudi del llibre medieval hispànic, intenten omplir algunes llacunes i posen en relleu la necessitat del treball coordinat. Tot i que cada capítol té un autor diferent, el conjunt ha estat elaborat de manera coordinada i col·laborativa i s'ha circumscrit a paràmetres cronològics (des de la dissolució de l'Imperi romà fins als inicis de l'edat moderna) i espacials (la zona hispànica). Voldríem remarcar, en aquest sentit, que es

podria haver especificat també l'àmbit lingüístic (l'latí i llengües romàniques) perquè, en aquest marc, no es tenen en compte els llibres de les cultures jueva i musulmana com a objecte concret d'estudi (només s'esmenten per raons contextuais o com a exemple).

Els vuit capítols d'aquest llibre tracten respectivament sobre l'elaboració del còdex, la codicologia, la il·luminació de manuscrits, l'enquadernació, els fragments i *membra disiecta*, el llibre antic imprès, els corpus digitalitzats i el còdex a l'era digital. Els artífexs dels còdexs, els espais de creació, els tipus de lletra i l'evolució que presenten al llarg de l'edat mitjana són els continguts del primer article («La elaboración del códice: espacios y artífices»), on Gemma Avenoz i J. Antoni Iglesias-Fonseca classifiquen i descriuen els tipus de copistes, il·lustrats amb imatges diverses, i també expliquen amb detall l'espai destinat a l'activitat de còpia. A l'article següent («Codicología: estudio material del libro medieval»), Avenoz ens parla de codicologia i dels sistemes de còpia que se'n dedueixen, i descriu els tipus de llibre medievals, els materials emprats (suport, estris d'escriptura i tintes) en l'àmbit hispànic, el procés de confecció i l'estructura dels còdexs. Proposa un procediment de descripció codicològica des de l'interior del còdex cap a l'exterior, tenint en compte també elements que pertanyen a altres disciplines, com ara les decoracions i les imatges, i constata la manca d'estudis codicològics que permetrien establir concordances per traçar l'evolució de l'elaboració de manuscrits. Laura Fernández, al tercer article («Manuscritos iluminados: artificios, espacios y contextos productivos»), s'ocupa de la decoració dels còdexs i la seva terminologia, tot destacant l'absència d'un vocabulari tècnic en l'àmbit hispànic que ajudi a sistematitzar les referències a la il·lustració del llibre medieval. Refusa el terme *miniatura* i proposa el d'*il·luminació*. Descriu els il·luminadors, n'identifica alguns, els contextualitza i els situa en els espais de treball amb la corresponent evolució al llarg de l'edat mitjana. És interessant la relació que estableix entre les connexions estilístiques i formals amb la mobilitat dels autors d'aquestes imatges i l'existència de models que servien de guia per als pintors de llibres; també explica les tècniques i procediments de la il·luminació i la

professionalització de l'ofici. Al quart article («La encuadernación del libro en la Edad Media»), Antonio Carpallo estudia l'enquadració dels còdexs, la classifica, en documenta l'ofici i en descriu el perfil. Evidentment, també ens parla de les tècniques, els processos, els materials emprats, les decoracions i les característiques de cadascun dels tipus d'enquadració i de les imatges corresponents. Relaciona les parts i les tipologies amb l'evolució dels hàbits de lectura (la posició en què es llegien els manuscrits, la difusió de les lectures, l'ús dels llibres, la propietat, etc.).

Acabat aquest primer bloc, dedicat al llibre integral, el cinquè article («Instruments inútils o no importants per lo monestir». En los márgenes de la codicología: fragmentos y *membra disiecta*) tracta dels llibres fragmentats. J. Antoni Iglesias-Fonseca se centra en els fragments de llibres trobats com a material reciclat en altres llibres o reaprofitats amb usos a vegades inversemblants (embolicar aliments, pegats d'instruments musicals, per a cartutxos d'escopetes, per fer làmpades, etc.) i de la importància d'algunes d'aquestes troballes. En aquesta línia, esmenta la pràctica bibliòfila i els esforços de catalogació d'aquests *membra disiecta*. L'estudi d'aquests fragments i els usos als quals es destinen ens permeten de saber els gustos i criteris lectors, datar les crisis per l'escassetat de materials, els canvis dels processos d'escriptura, els canvis litúrgics o les datacions dels llibres on se'ls ha incorporat. En alguns casos, un *membrum disiectum* és el testimoni més antic conservat d'una llengua, com ara el *Llibre jutge*, o l'únic testimoni conservat del fragment d'una obra com el *Jaufré*. L'estudi arqueològic d'aquests fragments aporta informació sobre les obres que contenen i amplia el coneixement de les fonts documentals i el nombre de còdexs medievals coneguts. Parlar del llibre medieval és parlar també del llibre imprès i María Jesús Lacarra («El libro antiguo impreso») explica aquesta transició, el procés de fabricació i les conseqüències culturals que va suposar l'aparició de la impremta. L'evolució, els canvis de format, de material, portada, colofó, el concepte d'edició i editor, autoria i taller presenten noves maneres de difusió i recepció dels textos que contenen amb totes les conseqüències que això suposa a l'hora d'estudiar-los. Parla dels exemplars *sine notis*,

impresos sense cap dada rellevant a la portada o colofó ni marca, de la importància de catalogar tots els elements de la producció dels llibres impresos per reconstruir-ne les dades que no contenen a través de la comparació amb els que sí es poden identificar. Lamenta que Charles M. Briquet no tingués en compte les filigranes d'àmbit hispànic en el seu *Diccionario*. Dedicava especial atenció als llibres historiatats i reivindica la importància de l'estudi dels gravats per poder datar els *sine notis*. També se serveix del terme *paratext* de Gérard Genette per destacar-ne la importància en la datació dels llibres impresos i les intencionalitats de les edicions. Acaba el seu capítol esmentant els signes de propietat dels llibres també com a informació rellevant per al seu estudi.

Aquest compendi es clou amb una tercera part dedicada exclusivament a les humanitats digitals. Andrés Enrique-Arias i María Morrás («Los corpus informatizados aplicados al estudio del libro antiguo, técnicas, recursos, problemas» i «El códice en la era digital») fan una panoràmica de les llums i ombres dels corpus digitalitzats. Enrique-Arias constata els avantatges de la informatització i digitalització al servei de la filologia i la lingüística, i la possibilitat de presentar diverses lectures amb diferents nivells d'accés d'un mateix text sense que les edicions crítiques menystinguin el punt de vista lingüístic. Repassa els recursos en línia dels llibres medievals d'àmbit hispànic, els corpus textuais informatitzats, les col·leccions documentals i descriu totes les possibilitats d'ampliació i agilització d'estudis interdisciplinaris que abordin l'estudi del manuscrit i el llibre imprès des d'una perspectiva més àmplia amb les corresponents conseqüències de precisar més la datació o altres aspectes fins ara més complicats de determinar. Morrás se centra en el rol del còdex en l'era digital, en el canvi de paradigma que suposa per a les humanitats comptar amb aquestes eines per a l'estudi del llibre medieval. Després de constatar-ne els evidents avantatges assenyala les llacunes que encara no s'han resolt o les noves que poden aparèixer si no es combina la investigació d'arxiu amb l'estudi dels corpus digitalitzats. Així doncs, presenta les limitacions del mitjà digital, la manca de sistematització en la presentació de recursos i corpus, i llista cinc paradoxes derivades de la implantació de la digi-

talització: l'accés, el requisit econòmic per a la subscripció, la multiplicitat de projectes a causa de la poca visibilitat i les restriccions d'accés, el desconeixement del percentatge de còdexs digitalitzats i el marge d'error de treballar amb imatges amb metadades. La conclusió de tot plegat ja es podia preveure en un inici: les humanitats digitals han de ser un complement que faciliti l'estudi i escurci períodes de recerca, però en cap cas han de substituir la cerca i la investigació d'arxiu.

En resum, aquest llibre és un bon manual per assentar les bases de l'estudi del llibre medieval i ofereix una bona panoràmica on s'apunten les línies que haurien de seguir les humanitats digitals per augmentar-ne el rigor científic, difondre millor els resultats i, així, fer-los més accessibles a la comunitat investigadora.

Gemma Clarissó

✎ *La vida marítima a la Mediterrània medieval. Fonts històriques i literàries*, ed. Lola Badia, Lluís Cifuentes i Roser Salicrú i Lluch, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona-Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 232), 2019, 396 p.

Els dies 16 i 17 de juny de 2016 se celebrà a Barcelona el II Seminari Internacional Museu Marítim de Barcelona, amb l'objectiu de «promoure una reflexió conjunta sobre el paper del mar en els àmbits de recerca» (7). La trobada fou organitzada per Lola Badia, Lluís Cifuentes i Roser Salicrú i Lluch i comptà amb la participació de diversos ponents que s'atansaren al tema central de la convocatòria, «la presència i el significat del mar i del fet marítim en el patrimoni textual de l'Edat Mitjana» (8), des de l'òptica concreta de les diferents àrees d'especialitat arxivísticodocumental, cronísticonarrativa i literària, iconogràfica i arqueològica. *La vida marítima a la Mediterrània medieval. Fonts històriques i literàries*, curat per Badia, Cifuentes i Salicrú i Lluch n'és el resultat imprès, amb una presentació dels editors, un colofó valoratiu de Marina Montesano, un llistat d'abreviatures utilitzades i un índex de noms de persona i d'obres citades.

Obren el volum tres estudis sobre textos cronístics del segle xv. Eduardo Aznar Vallejo aborda el viatge de 1455 del navegant venecià Alvisite Ca da Mosto a l'Àfrica a través de l'Atlàntic. Se'n descriu el propòsit —el comerç de les espècies— en el marc d'un eixamplament de les vies comercials del Mediterrani a l'Atlàntic, així com el patronatge de l'infant Enric de Portugal. Un cop centrat l'afer en el seu context, el capítol se centra en la crònica de Ca da Mosto i la descripció que fa el mercader de la realitat africana al sud de la coneguda Barbaria (naus i aspectes de la navegació, armes, béns luxosos i de consum, instruments musicals, sistemes de mesura, tràfic d'esclaus, meteorologia, vegetació i fauna, *modus vivendi*, tradicions i creences, etc.).

A la seva aportació «Pero Niño contra els corsaris del Mediterrani: Diari de bord i diari de campanya dins el relat biogràfic d'*El Victorial*», Rafael Beltrán espigola els aspectes relacionats amb la navegació marítima presents al text de Gutierre Díaz de Games, «un relat fornit amb les agitades

peripècies i gestes d'un soldat que representa el paradigma d'una faceta bastant insòlita de la cavalleria europea de la tardor medieval: la lluita marinera» (39). El 1404 Pero Niño fou nomenat responsable de les galeres castellanques que havien de combatre els corsaris del Mediterrani. Primer, es presenta contextualment aquest fet i la repercussió que tingué; després, es focalitza l'atenció en una sèrie d'episodis d'enfrontaments bèl·lics i polítics. Com a conclusió, i en base a la precisió i el detall de l'obra, Beltrán proposa llegir la segona part d'*El Victorial* no tant com una crònica, sinó com una vida exemplar o biografia cavalleresca, seguint models narratius francesos, que hauria estat elaborada a partir d'un diari de bord.

Per la seva banda, Michel Bochaca enfoca la mirada sobre el diari de Luca di Maso, capità de dues galeres florentines, que recull el viatge marítim de l'ambaixada portuguesa que el 1428 es desplaçà a Flandes per negociar el matrimoni entre Felip el Bell i la infanta Isabel. El capítol assenyala les correspondències del relat amb les dades històriques conegudes, exposa els avatars del viatge i compara l'aprofitament literari que en fa Luca di Maso amb una font borgonyona alternativa.

El treball de Lluís i Miriam Cabré s'ocupa del text occitanocatalà «Car sai que caminant», un poema narratiu anònim escrit en noves rimades de sis síl·labes de finals del segle XIV que pren la forma d'un «retrat satíric de les penúries, perills, incomoditats i fins i tot humiliacions que pot comportar la vida al mar en la ruta de Llevant» (78). Precedida per un apunt codicològic i basada en una lectura al detall, la interpretació de Cabré i Cabré remarca el possible pretext històric del text, el diàleg que estableix l'autor amb els models literaris, especialment Cerverí de Girona, i els aspectes lèxics més rellevants de l'obra.

Gabriel Ensenyat Pujol signa una aportació a propòsit de Ramon Llull i «la visió que tenia el Beat de la figura del mariner i del paper que havia de desenvolupar dins la societat» (99), amb nombrosos i reveladors exemples extrets, sobretot, del *Llibre de contemplació en Déu* i una interessant referència a un seguit de coincidències lèxiques amb Ausiàs March.

Francesca Español participa del volum amb un estudi sobre la presència de prodigis marins a textos hagiogràfics i marians. En concret, s'analitzen un seguit de representacions de miracles

a partir de fonts iconogràfiques i literàries, amb especial atenció a les *Cantigas* d'Alfons X el Savi. Les figures amb les quals Español vertebrava el seu discurs són la verge Maria, *Stella maris*, a qui s'atribueixen un bon grapat de miracles, sant Nicolau, sant Ramon de Penyafort, sant Bernardí de Siena i sant Onofre.

La contribució de Christine Gadrat-Ouerfelli versa sobre el pelegrinatge germànic a Terra Santa, amb dos exemples específics que posen sobre la taula la visió centreeuropea construïda entorn de la Mediterrània: Ludolf de Sudheim i Fèlix Fabri. El primer, que reté pelegrinatge entre 1336 i 1341, escriví un text amb vocació d'una descripció completa del món que conté referències ben originals a la fauna mediterrània. El segon, en canvi, que viatjà en 1480 i 1483, és autor d'un catàleg dels mars coneguts a l'època d'intenció didàctica.

Francesc J. Gómez torna a posar el focus en la poesia amb un sòlid estudi de les fonts i influències de les imatges marítimes d'Ausiàs March. Després d'una introducció de conjunt als usos marquians dels *topoi* marítimes estructurada a través d'un panorama crític, Gómez distingeix entre les imatges extretes de la literatura cristiana i la predicació, les que es poden relacionar, en termes generals, amb la virtut i la fortuna, i aquelles que expressen les turbulències amoroses i agitacions psicològiques pròpies de March, amb un apunt final a propòsit de les *Heroides* d'Ovidi.

Raúl González Arévalo dedica el seu capítol al projecte i la vida a bord de la marina mercant de Florència. González Arévalo parteix de l'estudi de nombroses cròniques i *ricordanze* florentines, com ara les de Bartolomeo del Corazza, Pagolo di Matteo Petriboni o Bongianni Gianfigliuzzi i n'explica algunes de les expedicions més destacades, com la de Catalunya-Barbaria de 1446 o les de Ponent de 1461 i 1466.

L'aportació de David Guixeras i Sadurní Martí pren en consideració la presència de la vida marítima en l'obra de Francesc Eiximenis. Davant la vastitud del corpus eiximenià, se n'exploren dos aspectes concrets: «la importància de les vies marítimes al comerç medieval» (213), que Eiximenis reivindica com a font de pau social, i «la importància estratègica del mar com a camp de batalla» (213), amb diversos exemples que els il·lustren.

El treball de Roberta Morosini s'ocupa de la presència d'elements i *topoi* relacionats amb el mar al *De mulieribus claris* de Boccaccio, a partir d'alguns casos com ara els de Nicòstrata, Isis, Dido, Teoxena de Tessàlia o Hippo. Il·lustrat per un seguit de miniatures, el discurs de Morosini presta especial atenció al rol polític que desenvolupa la Mediterrània com a via d'escapament a la dominació masculina que pateixen aquestes dones.

Així com el capítol de González Arévalo fa cabal de la cronística florentina, el d'Antonio Musarra aborda la representació de la Mediterrània a la historiografia genovesa del segle XIII. Fidel al propòsit del Seminari, Musarra identifica els temes principals relacionats amb el mar que hi tracten els cronistes, amb una especial atenció per la construcció cultural de la idea de la Mediterrània, «frontiera permeabile» (255), i la mobilitat comercial i bèl·lica, condicionada per la geografia física. Tot plegat apunta cap a una revisió de la suposada unitat del *mare nostrum*, que l'autor proposa entendre, més aviat, com un espai heterogeni de contrastos.

Encara dos capítols més estan dedicats a la historiografia —ara, la catalana. Veronica Orazi és autora d'un precís estudi textual sobre la *Crònica* de Ramon Muntaner, que centra en la tècnica narrativa de la descripció de les batalles navals; en particular, de la batalla de Roses i les illes Formigues i la campanya de Sardenya i Còrsega. En conclusió, Orazi afina a distingir la tècnica narrativa de les batalles terrestres de la de les navals. Mentre que les primeres presenten una elaboració en el to, la construcció d'atmosferes o les descripcions dels paisatges bèl·lics, les segones estan molt menys literaturitzades i es troben farcides, en canvi, de precisions i detalls tècnics.

Per un altre cantó, Marta Peracaula i Xavier Renedo analitzen i comparen l'episodi de la batalla de Nicòtera a les cròniques de Bernat Desclot i Ramon Muntaner, a la llum de les dades conegudes, de fonts sicilianes parcialment coincidents i d'una carta de Pere el Gran al comte Guido de Montefeltro. Se'n consideren aspectes generals i ben presents al llarg de totes dues obres, com el messianisme, però també fets puntuals i singulars, com ara la posició del sol en el relat de Desclot, que permet deduir el desenvolupament

horari de la batalla, la direcció dels vents o la disposició en el combat.

Josep Pujol contribueix a aquest volum amb un capítol a propòsit del maneig de la metàfora marina en la prosa de Joan Roís de Corella. En base a una lectura minuciosa dels textos i les seves fonts, Pujol n'identifica dos usos: l'activitat intel·lectual i, particularment, l'escriptura com a navegació i l'amor com un viatge marítim perillós. En el primer cas, es posa de manifest el *topos* en les cinc faules del *Parlament* i se'n ressegueixen les fonts; en el segon, es detalla la concreció poètica de l'amor en «la mar tempestuosa de Venus» (325) i la funció moral que desenrotlla en el plantejament de Roís de Corella, proper al Boccaccio madur, entre altres referents.

Marcel Pujol i Hamelink, per últim, analitza els canvis tecnològics navals de principis del segle XIV a partir de testimonis textuais de les quatre grans cròniques catalanes. D'entrada, s'estableix una detallada tipologia dels diferents tipus de naus i estols, amb un bon nombre de precisions terminològiques i tècniques. En segon lloc, el capítol eixampla la mirada cap a l'evolució tecnològica, motivada per l'aparició de noves rutes mediterrànies i atlàntiques a la segona meitat del segle XIII. Segons Pujol i Hamelink, aquestes noves rutes habiliten un doble procés de canvi a la marina mediterrània, que perfecciona algunes tècniques i principis constructius propis i n'incorpora de procedents del context atlàntic.

En síntesi, aquest ampli ventall de propostes i plantejaments obre noves perspectives per a l'estudi de les fonts històriques i literàries medievals, d'àmbits ben diversos —de Muntaner a la literatura mariana, passant per Ausiàs March, les cròniques florentines o la construcció naval—, prenent en consideració multitud de models literaris i culturals. Com a punt i final, clouen *La vida marítima a la Mediterrània medieval* les suggerents conclusions de Marina Montesano, analista crítica del seminari, que vindiquen la revisió d'una conceptualització massa unitària de la Mediterrània en favor d'una idea basada en la complexitat, i que demostren les intervencions dels ponents, inclosa la de Pep Valsalobre sobre l'èpica catalana, no recollida al volum imprès.

Albert Tomàs Monsó

✚ *La literatura medieval hispánica en la imprenta (1475-1600)*, ed. María Jesús Lacarra con la colaboración de Nuria Aranda García, València, Universitat de València (Colección Parnaseo, 28), 2016, 272 p.

Esta monografía ve la luz dentro del proyecto de I+D con referencia FFI2016-75396-P del Ministerio de Economía y Competitividad *Catálogo de obras medievales impresas en castellano (1475-1601)*. *Nuevas investigaciones*, con resultados del proyecto con referencia FFI2012-32259 *Reescrituras y relecturas: hacia un catálogo de obras medievales impresas en castellano hasta 1600 (COMEDIC)*, del que es continuación, y trabajos sobre el libro antiguo encuadrados en otros proyectos afines de universidades españolas, italianas y americanas. Sus doce estudios, repartidos desigualmente entre autores de la Universidad de Zaragoza, con siete artículos; la Universidad de Alicante, con dos artículos, y las universidades de California, Catania y Nacional de Educación a Distancia, con un artículo cada una, abordan los temas de la pervivencia, la recepción, la difusión, la evolución, la transformación y el estudio de la literatura medieval en la imprenta hispánica desde sus inicios hasta finales del siglo XVI.

A modo de preliminar, abre el volumen la presentación del *Catálogo de obras medievales impresas en castellano hasta 1600 (COMEDIC)*, herramienta digital diseñada en el marco y a lo largo de los dos proyectos de investigación anteriormente mencionados. Dejando para otra ocasión la exposición necesariamente superficial de sus aspectos técnicos, la razón por la que esta presentación funciona como introducción de la monografía reside en que el principio fundacional de COMEDIC es el mismo que el de los doce estudios reunidos: «[...] los impresores condicionan la difusión, legibilidad, interpretación y el gusto literario gracias a sus ediciones e intervenciones, [...] [a]sí dirigen y orientan a los nuevos lectores a interpretar los textos o a integrarlos en nuevas series genéricas» (10).

El primer estudio, dedicado a la historia editorial de la *Leyenda de los santos*, ofrece un ejemplo perfecto de aplicación práctica de dicho presupuesto. En él, José Aragüés Aldaz analiza la competencia entre el *Flos sanctorum* renacen-

tista y el texto que le ocupa, concluyendo que la supervivencia de dos obras tan similares en el mercado editorial del siglo XVI se debe a la especialización de cada uno de los textos en un tipo de público que, aunque anunciada ya en su tradición manuscrita, la imprenta completa y perfecciona. Además, proporciona una excelente síntesis de las historias textual y editorial de la *Leyenda de los santos* que, junto con la extensa —pero siempre relevante— bibliografía, contribuyen a hacer accesible un campo tan amplio como el de la hagiografía.

Igualmente exhaustivo, pero algo menos representativo del espíritu que mueve el volumen, es el trabajo que Juan Manuel Cacho Bleuca dedica a la *Estoria del noble Vespasiano*: si bien el título anuncia el estudio de las imágenes y del texto de la edición incunable de Sevilla 1499, lo cierto es que el espacio dedicado a lo escrito supera notablemente en profundidad al dedicado a lo visual y a la relación palabra-imagen. Esto resulta particularmente inesperado en tanto que se concede a las ilustraciones el estatus de *imagenes agentes* con valor ejemplar —aunque el autor nunca llegue a usar este término— que desempeñan una función didáctico-moral, además de decorativa (41). En consecuencia, la contundencia con que el autor afirma, hacia el final del estudio, que las xilografías «contribuían al discurso de la expulsión, el antisemitismo grosero no específico del ámbito hispánico, en el que, no obstante, cobraban nuevos matices y nuevas lecturas» (73) contrasta muy notablemente con el menor peso que parecen haber tenido a lo largo del trabajo.

La tercera contribución se aleja del resto por su mayor emparentamiento con el ámbito de las Humanidades Digitales que con la Historia del Libro. Desde este punto de vista, se acerca a y a la vez contrasta con la exposición de las características técnicas del catálogo digital COMEDIC en el texto introductorio. Sin embargo, Charles Faulhaber demuestra aquí un entendimiento mucho mayor de las tecnologías y las tendencias actuales al poner el énfasis en la web semántica, los estándares y la sostenibilidad de los proyectos a largo plazo (cuestiones las dos primeras a las que COMEDIC se muestra ajeno). Así, los planes de transformación de *Philobiblon* de una base de datos relacional cerrada a un sistema de etique-

tado de metadatos estandarizado y abierto trascienden el ámbito de lo particular y sirven para entender los principios que hoy día deben regir los proyectos digitales para asegurar sus supervivencia y aprovechamiento.

El trabajo de Marinela Garcia Sempere sobre *Lo plant de la Verge Maria* atribuido a Miquel Ortigues hace un recorrido correcto por la historia editorial del texto, sin embargo, sorprende por la falta de discusión con que —probablemente por falta de tiempo o de espacio— se proponen algunas conclusiones. Entre otras asunciones destaca la falta de reflexión sobre el significado de *novament* en la portada de la edición de 1511 y de *ordenat* en la primera rúbrica de la edición de 1528, en particular cuando estas mismas dos cuestiones se han discutido con cierta profundidad en relación a la historia editorial y la autoría de la canónica *Celestina*. No obstante, el estudio es valioso en cuanto a la revisión de las descripciones bibliográficas anteriores y el examen directo de los ejemplares conservados, con importantes conclusiones sobre la presunta manipulación del colofón de la edición de 1511.

Algo similar ocurre con el análisis de María Jesús Lacarra de la historia editorial del *Libro de las propiedades de las cosas*, en el que se informa del descubrimiento de un ejemplar mutilado de la edición incunable de 1494, que hasta ahora había sido catalogado como de la edición de 1529. El resto del trabajo describe el proceso de transformación del texto de enciclopedia de historia natural destinada a bibliotecas monásticas y nobiliarias a libro de secretos de corte más divulgativo y popular, con especial énfasis en cómo el componente iconográfico contribuye a fijar las diferentes concepciones del texto. Sin embargo, no resulta tan exhaustivo a la hora de justificar la distribución geográfica de las ediciones, probablemente por tratarse de una cuestión que desviaría a la autora demasiado de sus objetivos principales.

En cuanto a la aportación de Gaetano Lalomia sobre la presencia de la traducción castellana de la *Fiammetta* boccacciana en las prensas hispanas del Quinientos, el deseo de cubrir los más aspectos posibles de la recepción del texto en España deja una sensación de falta de profundidad que afecta muy especialmente a los aspectos más relacionados con la materialidad de las ediciones. Por

ejemplo, se echa de menos una reflexión sobre el concepto de «género editorial» a la hora de analizar las portadas de las tres ediciones comentadas, especialmente cuando sí se discute la importancia de la denominación genérica de *Elegia* en la tradición italiana. Sin embargo, esto no impide que este trabajo identifique y recorra las etapas por las que debe pasar cualquier investigación sobre la recepción de la *Fiammetta* en España, erigiéndose así en un punto de partida viable para nuevas investigaciones.

Por contra, el estudio de M.ª Carmen Marín Pina sobre la historia editorial de *Cárcel de amor* en el siglo XVI es modélico en lo bibliográfico, lo descriptivo y lo argumentativo. Sintetiza con notable claridad y orden una trayectoria editorial de nada menos que veintiocho ediciones con decisiones editoriales con enorme repercusión sobre la concepción del texto, el público al que se destina y su consideración como objeto comercial, ofreciendo al mismo tiempo explicaciones de carácter sociohistórico y mercantil-editorial perfectamente plausibles para todos los cambios.

Los tres estudios siguientes destacan por su carácter descriptivo, material en el caso de los dos primeros y biográfico en el del último. El trabajo de Josep Lluís Martos sobre el incunable I-1471 de la Biblioteca Nacional de España, cancionero colectivo que reúne las composiciones poéticas presentadas al certamen literario en honor a san Cristóbal que tuvo lugar el 31 de agosto de 1488 en Valencia, arroja luz, además de sobre el propio ejemplar, sobre la relevancia social de los certámenes poéticos en Valencia y el valor de estas recopilaciones como objeto comercial. A su vez, el trabajo de Antonio Moreno Hernández sobre el incunable con signatura IB.53296. de la British Library permite entender mejor el método de trabajo y composición en la imprenta de Juan de Burgos y, por extensión, en la imprenta hispana incunable, revelándonos un panorama en el cual prácticamente no hay dos ejemplares de una misma edición iguales debido a vicisitudes en el momento de impresión, pero también de combinación de los cuadernillos de diferentes estados. Por su parte, el estudio de Manuel José Pedraza Gracia sobre el impresor alemán asentado en Zaragoza Jorge Coci (*ante* 1478-1546) constituye un excelente ejemplo de reconstrucción biográfi-

ca que, además de proporcionar un retrato detallado del impresor, librero y editor, no descuida la importancia de las relaciones personales y familiares, así como tampoco las aspiraciones sociales y los proyectos de vida del personaje.

Tras este excursus descriptivo, en las dos últimas contribuciones se recupera el interés por el análisis de las ilustraciones con unas virtudes y unos defectos muy similares: ambos estudios buscan y proponen modelos para las xilografías de las ediciones que analizan en el repertorio de ilustraciones geográfica y cronológicamente posibles, sin embargo, no tienen prácticamente en consideración las potenciales implicaciones de la elección de un modelo concreto, limitándose solo a señalar las coincidencias compositivas, técnicas, estilísticas o iconográficas con el modelo. Así, cuando Daniela Santonocito propone iluminaciones de los manuscritos II-2105 de la Real Biblioteca de Madrid y Esp. 286 de la Biblioteca Nacional de Francia como inspiración para, respectivamente, dos y un grabados del *Libro de la montería* editado por Argote de Molina en 1582, no establece ningún tipo de distinción respecto a las estampas basadas en la serie de Jan van der Straet para Philippe Galle, así como tampoco explica bajo qué circunstancias el grabador pudo tener acceso a dichos manuscritos. Del mismo modo, María Sanz Julián propone toda una serie de modelos alemanes y castellanos para las xilografías de las ediciones del *Baladro del sabio Merlín*, pero solo discute de manera puntual y extraordinaria los desplazamientos de significado que necesariamente conlleva el traslado de una imagen de un espacio geográfico y/o cronológico a otro, y de un género editorial y/o literario a otro. Esto no obstante, ambos trabajos tienen un gran valor desde el punto de vista comparativo, con perspicaces observaciones sobre los mecanismos de creación y recreación de los artistas.

En definitiva, este volumen es un ejemplo privilegiado de las posibilidades del estudio del libro antiguo hispano a la hora de explicar la pervivencia, la recepción y las consecuentes evolución y transformación de la literatura medieval en el siglo XVI. Aun así, en ocasiones adolece de imperfecciones relacionadas con que la mayoría de los autores no son, por su formación, propiamente historiadores del libro, sino filólogos: la exactitud

en el uso de los términos bibliográficos especializados, aunque mantenga estándares bastante altos, varía de trabajo a trabajo, así como también varían el dominio de la bibliografía sobre libro antiguo y el peso de la materialidad de las ediciones en la argumentación. Algo similar se podría decir en cuanto a los conocimientos sobre iconografía y grabados en relación a la disciplina de Historia del Arte, pero no es ningún secreto que este tipo de pequeñas imprecisiones es el precio a pagar por el carácter multi- e interdisciplinar de la propuesta investigadora que se defiende. Siendo imposible ser experto en todo, las contribuciones aquí reunidas se complementan y completan unas a otras, potenciándose en sus aspectos positivos y compensándose en sus aspectos negativos. En consecuencia, al final este volumen va mucho más allá de lo anunciado, demostrando que este tipo de investigación no puede ser llevada a buen término sin la colaboración entre especialistas y especialidades.

Amaranta Saguar García

✚ Maria BARCELÓ CRESPI, *Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca (s. xv)*, Palma, Leonard Muntaner (L'Arjau, 32), 2019, 312 p.

«La mort és un esdeveniment universal, equitatiu, imprevisible i inevitable. Ningú se'n pot evadir [...] és la gesta més important que han de superar homes i dones» (7). En les paraules que inicien el llibre, Maria Barceló Crespi presenta de forma subtil l'objectiu principal del seu treball: estudiar el fenomen de la mort a la ciutat de Mallorca durant el segle xv des de múltiples perspectives (artístiques, arqueològiques, arxivístiques o literàries) i amb una àmplia mostra documental que no descuidi cap estament social de l'època; a fi de comptes, tots els habitants s'havien d'enfrontar al desenllaç, encara que els recursos per abordar-lo fossin diferents. És una història global que tampoc oblida el context europeu per emmarcar els rituals dels quals ens parla i que, apartat a apartat, ens porta per un recorregut des del lilit del moribund fins les exèquies, i més enllà.

El primer capítol està dedicat als testaments, una font que resulta clau per estudiar la mort a l'edat mitjana i que s'utilitza de forma recurrent al llarg de tot el llibre, ja que ens acosta a la vida personal i espiritual del testador a través de les seves decisions a l'hora de repartir el seu patrimoni material i disposar del seu propi funeral. L'elaboració d'aquest document podia produir-se a les portes de la mort o davant d'una circumstància que justificués la precaució, com podia ser un viatge perillós. L'autora transcriu fragments de diversos testaments, els quals encapçalen l'extensa recopilació documental que recull el llibre i que, amb l'objectiu de fer un retrat de tota la societat, ens acosta als últims moments de cavallers, mercaders, argenters, vídues o antics esclaus.

Els testaments suposaven l'obligació de preveure i pensar en la pròpia mortalitat. Aquest és el tema central del segon capítol, que descriu algunes expressions artístiques i literàries entorn de la mort, recollint exemples de tota Europa. Parla dels *Ars moriendi*, llibres que donaven consells per enfrontar la mort dins els preceptes de Déu; de les danses de la mort, allegories sobre la seva condició igualadora i inevitable, i de les representacions del Judici Final, que recordaven tanma-

teix la necessitat de seguir els models de vida cristians per tal de trobar la pau a l'altra vida.

El capítol tres aborda l'instant immediatament anterior a la defunció. Al segle xv es tractava d'un moment social, ja que la persona moribunda normalment es trobava envoltada de parents o amics, i espiritual, atès que era necessari que rebés els sagraments de comunió i extremunció abans de traspasar. Era llavors quan es començaven a fer evidents les diferències socials, ja que, segons les possibilitats econòmiques de cada difunt, es regulaven aspectes com el número de clergues que hi assistien, els ciris que acompanyaven la vetlla o els tocs de campana que es donaven un cop produïda la mort. El llibre recull informació sobre la roba amb què es vestia el cos, que podia ser disposada al testament, o el taüt i la persona encarregada de la sepultura, sovint un religiós o, com s'ha documentat per Mallorca, persones que exercien aquest ofici.

Aquesta dada precedeix el capítol quatre, que tracta de l'enterrament. Aquí novament es posa èmfasi en les diferències socials, ja que el seguici funerari variava segons cada estament: les capacitats econòmiques determinaven el número de torxes i cera presents, així com la fastuositat del cerimonial una vegada arribat el cos a l'església, la vestimenta dels que hi participaven, els objectes litúrgics emprats, els cants dedicats al difunt... La capacitat d'algunes persones de convertir l'enterrament en un espectacle d'ostentació va fer necessari l'establiment d'una sèrie d'ordinacions, algunes de les quals es transcriuen en aquest apartat com a exemple del tipus de disposicions que regulaven els rituals mortuoris.

El capítol cinc gira entorn de l'espai físic de la sepultura. El control que el propi difunt podia exercir sobre la seva mort s'estenia a l'elecció del lloc de repòs, que disposava en el testament. Els habitants de Mallorca preferien reposar juntament amb els seus familiars, encara que es podien tenir en compte altres factors, com la devoció a una església en particular. El llibre recull exemples de sepelis a la Seu de Mallorca, a les esglésies de la ciutat, a capelles i a hospitals, i assenyalà la freqüència amb què es produïen enterraments en aquests llocs o les característiques de les persones que s'hi feien sepultar. També dedica unes pàgines als cementiris improvisats sorgits de les

grans mortaldats i als espais jueus. Per acabar el capítol parla de les làpides, tombes i sarcòfags que s'han conservat d'aquest període a la catedral de Mallorca i a altres esglésies.

El capítol sis es centra en els fets que succeeixen l'enterrament, com el convit pels assistents, la lectura del testament, el dol (expressat pels familiars a través de la vestimenta, un element sovint regulat per les ordenances) i les despeses ocasionades per la mort, una xifra que havia de tenir en compte els aspectes mencionats amb anterioritat: la il·luminació, la redacció del testament o les misses pel difunt. Això posa en relleu el caràcter econòmic de la mort i, altra vegada, la diferenciació social, ja que els costos variaven segons l'estament: una major riquesa significava més capacitat per cuidar de la pròpia ànima, ja que permetia encarregar un nombre més alt d'oracions i oficis.

El capítol set tracta aquest aspecte: a partir d'una nova àmplia mostra documental descobrim la quantitat de diners que la gent de Mallorca destinava a pregàries per a la seva salvació i, en ocasions, per a la dels seus avantpassats. El difunt podia especificar al testament altres deixes, depenent de la seva capacitat econòmica; els tres apartats següents les divideixen en categories. El vuitè capítol es refereix als llegats pietosos, que tanmateix tenien un component espiritual, ja que estaven destinats als religiosos i religioses que resarien pel difunt, i als llegats caritatius, que suposaven donacions a persones necessitades. De nou, es fa un recorregut per totes les institucions religioses i benèfiques de la ciutat que eren afavorides pels habitants de Mallorca, amb un breu incís sobre les confraries, que tenien el seu propi sistema de deixes destinat a finançar el funeral dels confreres i misses per les seves ànimes.

En el capítol nou parla de les deixes no pietoses, donades als marmessors del testament o a persones de confiança. Els esclaus podien rebre una quantitat suficient per aconseguir la llibertat, i es llegava també a altres persones del cercle social del difunt, com el servei domèstic, les dides, l'apotecari, el metge o el notari; fins i tot a desconeguts, com ara a joves pobres sense capacitat d'aconseguir diners per les seves dots, o als presos cristians del nord d'Àfrica. El capítol deu es refereix a les deixes que tenien un caràcter cultural o d'ús litúrgic. Podien donar-se diners per

a la construcció d'una capella o per finançar uns estudis; s'entregaven joies o llànties de plata a les institucions religioses, llibres, objectes de música, retaules, robes, etc.

Els penúltims capítols versen sobre morts particulars. El capítol onze tracta els albats, els infants morts de menys de set anys, que requerien rituals diferents en quant a vestimentes dels clergues, tocs de campana o il·luminació. El capítol dotze parla de les morts violentes, com ara execucions i suïcidis, que suposaven la negació dels rituals cristians de sepultura habitual, ja que es consideraven deshonoroses per la família i la societat. Per últim, el capítol tretze està dedicat a les festes consagrades als morts, com Tots Sants, en les quals es feia remembrança dels difunts i eren considerats moments adequats per la caritat, ja que es donava menjar als pobres.

El llibre acaba amb un ampli apèndix gràfic que conté fotografies de làpides mallorquines i representacions artístiques de la mort, i amb un altre de documental, on es transcriuen de forma completa un seguit de testaments; tanmateix disposem d'un llistat no exhaustiu de testaments consultats, pertanyents a donzells, mercaders, preveres, fusters, barbers o lliberts. D'aquesta manera, l'autora acaba mostrant-nos altra vegada l'objectiu del llibre: fer un recorregut pel trànsit de la mort des del punt de vista d'una societat que, tot i les desigualtats evidents, compartia uns rituals i uns costums per enfrontar-se a un fet que ningú no podia evitar.

Alba Pérez Álvarez

✚ Guillem de TORROELLA, *La faula*, versió de Lola Badia, Barcelona, Barcino (Tast de Clàssics, 18), 2020, 104 p.

«Torroella treballa com ho podria fer un escriptor actual apassionat per l'univers fantàstic de J. R. R. Tolkien. [...] No hi ha com empescar-se la manera de visitar les terres d'Arda, que no moren, per conversar amb Gàndalf i Élrond» (10). És amb aquesta comparació, tan singular com escaient, que Lola Badia intenta escurçar la distància que separa el lector modern de l'obra de Guillem de Torroella, escuder mallorquí documentat a la segona meitat del segle XIV. La seva faula, com moltes de les novel·les recents que han volgut seguir l'estela del pare de la fantasia contemporània, és filla d'un univers imaginari molt complex, meticulosament travat: la matèria de Bretanya, com anomenem el conjunt d'històries i personatges a l'entorn del rei Artús i els cavallers de la Taula Rodona.

En aquella època, el món artúric era tan conegut per tothom com ho són avui per nosaltres *El senyor dels Anells* o *El Hobbit*, però multiplicat per cent. Era una ficció tan viva, tan present en la consciència col·lectiva, que a voltes es feia indestruable de la realitat i era gairebé impossible bandejar-la a l'hora de fer literatura, especialment si es tractava de narrativa en vers, vehicle de transmissió primordial dels relats cavallerescos. Guillem de Torroella, fascinat per tot aquest entramat, s'hi endinsa de ple amb l'escriptura de *La faula* i el transporta cap a casa seva, a la Corona d'Aragó dels temps de Pere III el Cerimoniós: situa la mítica illa d'Avalon, recés esotèric del rei Artús derrotat, a poc més de cinc-cents milles a l'est de Mallorca, i reconta el seu propi viatge d'anada i tornada, la seva coneixença personal del sobirà mític i de la meravella que l'envolta, amb el motiu subjacent de presentar una resposta a l'esperança bretona: realment havia perit el monarca a Salisbury, traït pel seu fill bastard? I si seguia viu, retornaria algun dia per recobrar el regne de Logres i reviscolar els valors cortesos, pervertits per l'avarícia dels poderosos?

Sis-cents anys més endavant, Lola Badia ens fa arribar aquesta petita joia de la literatura medieval a través d'una edició en català modern molt curada, amb un ampli aparat crític que ens ajuda a desvetllar tots els secrets que amaguen els versos

apariats de Torroella, meticulosament convertits a prosa. La present versió de *La faula*, publicada el novembre del 2020, és la divuitena peça de la col·lecció «Tast de Clàssics» de l'editorial Barcino, encarada a apropar al lector del segle XXI algunes de les obres que han marcat la gènesi literària de la llengua catalana. Parlem, per exemple, de reculls de poemes d'Ausiàs March i de Jordi de Sant Jordi, de fragments apassionants de les cròniques de Muntaner, Desclot i Jaume I, o de llibres sencers com *El somni* de Bernat Metge. La història fantàstica de Torroella s'insereix en aquesta línia a la perfecció, traduïda de l'occità i el francès en una edició que depura el contingut de les anteriors de Pere Bohigas i Jaume Vidal Alcover (1984), Sara Vicent (2011) i la dels *Tres contes meravellosos del segle XIV* (2003), a càrrec també de Badia, en què *La faula* compartia espai amb unes altres dues narracions d'autor desconegut. La coberta és una de les més atractives de la col·lecció: la protagonitza la balena, el «peixarro» que s'emporta Guillem a l'aventura.

Després d'un breu prefaci que serveix de presentació de l'autor, l'obra i el món meravellós en què aquesta s'ubica, trobem el text de *La faula* dividit en onze parts per a facilitar-ne la lectura i la glossa posterior. Comença seguidament el paratext crític, destinat als lectors àvids de conèixer el rerefons del llibre. En el primer apartat s'aprofundeix en la figura històrica de Guillem, es valora un possible vincle entre el relat i el context polític de la Mallorca del segle XIV, i s'exposen els referents de l'autor: les noves rimades de Cerverí de Girona, la novel·la en vers occità *Jaufré* i la resta de produccions que conformen la matèria de Bretanya. Badia explica el procés que va seguir la literatura artúrica des dels seus inicis en la *Història dels reis de Bretanya* de Godofred de Monmouth fins a la composició de les enormes compilacions de la Vulgata i la Post-Vulgata al segle XIII. Segueixen uns apunts sobre la relació entre la literatura catalana i aquesta branca cabdal de la ficció medieval, amb l'accent posat en el cas de Ramon de Perellós i el seu *Viatge al Purgatori de Sant Patrici*.

El següent apartat, «L'arquitectura i els materials de construcció de La faula», està plenament dedicat al comentari directe de l'obra d'acord amb la disposició en onze parts. Badia no passa per alt cap detall: el motiu del carboncle fosforescent al cap de la serp que dona la benvingu-

da a Guillem a l'Illa Encantada, el significat dels gravats als arçons del palafre majestuós que no es deixa dominar, el comportament mig eròtic de la fada Morgana, representada com una jove de setze anys, o el secret de la juvenesa eterna del monarca llegendari, amb ressons del món fabulós del Preste Joan, són alguns dels temes que aborda per desvelar tot allò que un lector no versat en la matèria tindria dificultats a copsar.

Tot seguit s'obre una secció de gran interès filològic, «La llengua i els manuscrits de *La Faula*», que destaca perquè conté dues parts del text original de Torroella —els primers nou versos en occità i el darrer parlament del rei Artús en un francès macarrònic força problemàtic pels editors— que permeten visualitzar com era el conte abans de passar pel sedàs de la traducció i la prosificació. Ambdós fragments van acompanyats de la versió en català modern, que manté l'estructura lírica, i són comentats a bastament per encarar el lector amb la complexitat de traduir i editar una obra com *La faula*, pervinguda en quatre manuscrits dels quals només un, el Cançoner Vega-Aguiló, la conserva íntegra. En haver discorregut sobre la pràctica d'escriure novel·les en vers i en prosa a la tardor medieval, Badia dedica un apartat final a citar les edicions precedents del relat de Guillem i algunes fonts complementàries que ajuden a entendre en profunditat la matèria de Bretanya i la seva connexió amb la literatura catalana.

No hi ha dubte que aquesta edició acabada de sortir del forn permet que *La faula* pugui ser llegida com una narració ben actual, sense perdre un sol gram de la seva màgia i sentit originaris. Lola Badia aplega i garbella tot el treball realitzat fins ara per diversos especialistes amb la intenció de facilitar l'accés del lector modern a un conte d'autor medieval que encara avui dia continua desprenent el mateix atractiu i vivacitat; «una petita peça d'orfebreria perfectament treballada, polida i calculada» (58) hereva d'un univers de fantasia captivador que seria reprès uns anys més tard per Bernat Metge, Anselm Turmeda i Joanot Martorell, i que, durant el segle xx, reverberaria en el món contemporani per mitjà de la destra mà i la vasta imaginació de J. R. R. Tolkien.

Ivan Vera Martínez

Tomàs de Cantimpré, *Liber de natura rerum*. Valenciennes, Bibliothèque Municipale, ms. 320, f. 111v, cap a 1285.